

TURUL

A

MAGYAR HERALDIKAI ÉS GENEALOGIAI TÁRSASÁG
KÖZLÖNYE

AZ IGAZGATÓ-VÁLASZTMÁNY MEGBÍZÁSÁBÓL SZERKESZTI

BOTTLÓ BÉLA

TITKÁR

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR HERALDIKAI ÉS GENEALOGIAI TÁRSASÁG
MCMXLVII.

TURUL

A MAGYAR HERALDIKAI ÉS GENEALOGIAI TÁRSASÁG KÖZLÖNYE

AZ IGAZGATÓ-VÁLASZTMÁNY MEGBÍZÁSÁBÓL SZERKESZTI

BOTTLÓ BÉLA

TITKÁR

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR HERALDIKAI ÉS GENEALOGIAI TÁRSASÁG
MCMXLVII.

TURUL

REVUE DE LA SOCIÉTÉ HERALDIQUE ET GENEALOGIQUE HONGROISE

SZERKESZTŐSÉG ÉS KIADÓHIVATAL * RÉDAKTION ET ADMINISTRATION
BUDAPEST I. VÁR, BÉCSIKAPU-TÉR 4. ORSZÁGOS LEVÉLTÁR

A szerkesztésért és kiadásért felelős: DR. BOTTLÓ BÉLA

A TURUL előfizetési díja 15 Ft. A Magyar Heraldikai és Genealogiai Társaság tagjai
10 Ft évi tagdíj fejében tagilletményként kapják.
Postatakarékpénztári csekkszám: 26.127.

RÉSUMÉS EN LANGUE FRANÇAISE

P. P. 38.

TARTALOM:

I. Értekezések és önálló cikkek.

	Oldal
Olvasóinkhoz	1
Váczy Péter: Anonymus és a Justinus-kivonat	1—13
Szentpétery Imre: Adalékok a parasztesaládok leszármazása és története kutatásának módszertanához	14—19
Elekes Lajos: Basaraba családja	19—28
Komorovitz L. Bernát: A Kálmán-kori „Cartula Sigillata“ ..	29—33

II. Kisebb rovatok.

Tárca:

A Magyar Heraldikai és Genealogiai Társaság 1945. és 1946. évi közgyűléseiről beszámoló	33—34
Hivatalos értesítő a Magyar Országos Levéltár gyarapo- dásáról	34—35

Szakirodalom:

Ila Bálint: Gömör megye II. és III. kötet, Bottló Béla	35—36
† Varju Elemér, † B. B.	37
Francianyelvű kivonatok	38

OLVASÓINKHOZ!

A Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság igazgatóválasztmányára a régebben és újabban felmerült félreértések elhárítása végett szükségesnek tartja, hogy ismételten és nyomatékosan jelentse ki a következőket:

Társaságunk az 1883. évben történt megalapítása óta folytatott működésében mindig és következetesen ragaszkodott ahhoz a célhoz, melyet Alapszabályaink 2. §-a ekként tűz ki: „Célja a magyar történelem segédtudományainak, úgymint a címertannak (heraldika), oklevéltannak (diplomatika), írástörténetnek (palaeographia), pecsétannak (sphragistika), családtörténetnek (genealogia) és kortannak (chronologia) művelése és terjesztése. Ezen cél elérésére a Társaság a szaktudósok és szakkedvelők egyesítése, a felsorolt tudományszakok körébe vágó dolgozatok kiadása, valamint felolvasó ülések tartása által törekszik.”

A Társaság címe ennek a pontosan kifejezett célnak csak rövidített összefoglalása. A Társaság folyóiratának eddig megjelent 57 évfolyama is mindig ezt a teljes célt szolgálta, és ennek megfelelően cikkei és közleményei a történelmi segédtudományoknak az Alapszabályokban felsorolt valamennyi ágára kiterjedtek. Éppen ezért választották annak idején (1883-ban) a Társaság folyóiratának címéül a jelképes és a történeti multra vonatkozó kutatások valamennyi ágának összefoglalására alkalmas „Turul” elnevezést, amely a tudományos kapcsolatok útján a külföldön is ismeretessé lett.

Ezekből magától értetődik az, hogy egyrészt Társaságunk működésének kizárólag tudományos történeti célja van, másrészt pedig hogy folyóiratunk címének a hasonló címet felvett újabb, politikai és egyéb jellegű alakulatokkal semmiféle kapcsolata nem volt soha és sincsen is. Minden ezzel e'lenkező esetleges feltevés téves és teljesen alaptalan.

• ANONYMUS ÉS A JUSTINUS-KIVONAT.

Annyi év szorgalmas kutatómunkája után a Névtelen Jegyző műve, a Gesta Hungarorum még mindig megoldatlan kérdéseket vet fel. Az eddigi kutatók javarészt azzal a feladattal voltak elfoglalva, hogy megállapítsák a mű korát, forrásértékét, szerzőjének személyét, de nem sok figyelmet szenteltek egy másik igen fogas kérdésnek, hogy t. i. a Névtelen minő európai szellemi áramlat, irodalmi irány magyarországi képviselőjének kell tartanunk. Pedig a Gesta Hungarorum helyes megértéséhez és értékeléséhez csak úgy juthatunk el, ha kijelöljük helyét az egyetemes európai irodalom fejlődéstörténetében.

A tájékozódást nagy mértékben megnehezíti az a körülmény, hogy még máig sincs lezárva azoknak a műveknek a köre, melyeket a Névtelen történeti munkájának megírásánál közvetlenül használt. Legfőbb forrása kétségtelenül az elveszett XI. századi Gesta Ungarorum volt, mégpedig annak II. Géza-korabeli átdolgozása és folytatása.¹ E mel-

lett, bármennyire is lenézte írástudói göggyében, bőségesen merített a korabeli szájhagyományból is.² Sok irodalmi ösztönzést kapott frigiai Dares De excidio Trojae historia című művétől, valamint a Historia de Praeliis Alexandri Magni című regényből is, melyet egy késői, 1150 után divatos változatában olvasott.³ De már korántsem biztos Geoffrey of Monmouth Historia Regum Britanniae című művének hatása a magyar Gesta-íróra.⁴ Az a kérdés sincs azonban még megnyugtató módon eldöntve, vajjon közvetlenül használta-e a Névtelen Regino prümi apát krónikáját a folytatással együtt, avagy a feltételezett Regino-részletek csak a XI. századi Gestából, egyik forrásából, kerültek művébe?⁵ Nemkülönben vita tárgya az Exordia Scythica néven ismert Justinus-kivonat közvetlen használata is.⁶

Már e rövid áttekintésből is jól kivehető a Névtelen forrásainak három csoportja. Az elsőbe tartoznak a hazai források, ezek a Gestát mintegy honi keretbe helyezik. A má-

sodik csoportba sorolhatjuk mindazokat a műveket, melyekkel a Névtelen minden valószínűség szerint mint kortárs ismerkedett meg. Ezekről viszont elmondhatjuk, hogy Anonymust saját korában, a XII. század második felének szellemi és irodalmi mozgalmában mutatják be. A trójai mese főleg a XII. század második felében és a XIII. század elején volt divatban, s ez tette éppen népszerűvé Dares trójai történetét ebben a korban. Ugyancsak a XII. században terjedt el a Nagy Sándor-műfaj is, Névtelenünk egy másik kedvelt olvasmánya.⁷ 1139-ben írta Geoffrey of Monmouth nagyhatású művét az angoloknak a monádák világába vesző őstörténetéről. A XII. században sokat olvasták, másolták hazáján kívül is, így elsősorban Franciaországban.⁸ A forrásoknak e körétől teljesen idegen a harmadik forráscsoport: Regino krónikája és a Justinus-kivonat. Regino prümi apát 915-ben halt meg; ámbár krónikáját folytatták, de ez sem haladt túl a 967. éven.⁹ Az Exordia Scythica szintén a régebbi középkori irodalom hajtása, kéziratát megtaláljuk már egy IX–X. századi kódexben is.¹⁰ Névtelenünknek igazán a multba kellett visszamennie, hogy találkozhasson a korai középkor e két jellegzetes termékével.

A második forráscsoport alapján a kutatóknak jelentős része ahhoz a felfogáshoz hajlik, hogy Névtelenünk Franciaországban járt és akárcsak azok a magyar ifjak, akikről az 1180-as évek elején István, a párizsi Sainte-Geneviève monostor apátja emlékezett meg levelében, feltehetően ő is Párizsban tanult.¹¹

Franciaország, mégpedig elsősorban az Ile-de-France, a XII. században már a studium igazi hazája. Nem véletlen, hogy az a renaissance-mozgalom is, amely a XII. század közepén bontakozott ki a román stílus világában, innen terjedt szét Európa többi országába. Angliában, Németországban körülbelül egyidőben, 1170 körül, jelenik meg az új stílus, Itáliában már jóval később, a XIII. század közepén. Egyszerre felenged a szobrok románkori merevsége, az élet meleg árama hatja át tagjaikat s az arc vonásain átdereng a lélek. Az „új, édes stílus“ mindenekelőtt érzelmes. Az emberek közvetlenebb kapcsolatba lépnek a valósággal, a természetet, az életet úgy akarják megismerni és ábrázolni, amint van, keresik sajátos törvényeit. Mindez naturalizmust jelent a művészetben és irodalomban s természettudományi érdeklődést, módszert a tudományban. A szabad kutatószellem felvonul a tekintélyimádat ellen, az egyetemek tulajdonképpen e mozgalom kapcsán kezdenek kialakulni. A valóság iránti érzék megerősödése a multtal szemben is új állásfoglalásra készíti a krónikást. A historizmus bevonul a középkori szellem világába s mint regényesség mutatkozik a szépirodalomban. A gesták kora ez.

A humanizmus első szárnypróbálgatása meghozza a személyiség kultuszát; az 1150 után meginduló új, epikus költészet már emberi arképeket fest. A költészet új technikájának első teoretikusa francia: Matthieu de Vendôme, a XII. század második felében élt és Tours-ban, Orléans-ban, Párizsban tanított. A mozgalom szívesen nyúl az antik, vagy antiknak vélt kelléktárba, antik mondák jönnek divatba s az ókor heroizált alakjait, Aeneast, Nagy Sándort, Julius Caesart csodálat övezi. Joggal beszélhetünk hát renaissance-mozgalomról. Ismerünk olyan angol püspököt a XII. század közepéről, aki antik tárgyakat gyűjt össze. A pogány ókor különben is egészen új fényben kezd tűndökölni, megváltozik a felfogás a pogány korról is: lehet a pogány is erényes, lovagias. A megerősödő nemzeti érzés már büszkén tekint a pogány ősökre.¹²

Az új renaissance-mozgalom Magyarországot csodálatosképen igen korán, szinte a francia indulással egyidőben érintette meg. Ezt bizonyítják mindazok az emlékek, amelyeknek korát könnyen lehet rögzíteni: a dátummal ellátott oklevelek és olyan építészeti emlékeink, amelyek újalapítású monostorokból, templomokból maradtak fenn. Már a XII. század közepétől kezdve meglátszik az írás formáján, az építkezés módján a proto-renaissance szelleme. A „tövishúzó“ antik témája visszajár a francia S. Gilles leány-monostorának, Somogyvárnak egyik XII. századvégi kőábrázolásán, sőt Esztergomról oly domborműveket is ismerünk, ugyancsak még a XII. századból, amelyek táncoló menádot s római signifert ábrázolnak. A Trója és Nagy Sándor-regények hatása ugyancsak igen korán jelentkezik nálunk egyes személynevek divatján: Ehellós (Achilles) legelőbb, még Kálmán király idején, Perjámos (Priamus), Párizs, Sándor, Trisztán, Roland és Hektor később, de még a XII. században. Végül meg kell említenünk trubaduroknak, Peire Vidalnak és Jancelm Fáiditnak szereplését Imre udvarában. Mindez együttvéve — írásformánk erősen franciás jellege, magyar diákok franciaországi iskoláztatása, Somogyvár közvetlen kapcsolata S. Gilles-lel, költők látogatása — igen valószínűvé teszi azt a feltevést, hogy a románkorszvi renaissance közvetlenül a francia mozgalom hatására bontakozott ki a hajdani Pannónia földjén.¹³

A XII. századi renaissance legnagyobb magyar alakjáról, a Gesta Hungarorum névtelen szerzőjéről még nem beszéltünk. Amióta sikerült Gestájának keletkezési idejét kellő pontossággal meghatározni (1196–1203),¹⁴ nem lehet többé vitás, hogy hol keressük helyét a világirodalomban. A kor divatjának hódolt még a külsőségekben is. Miként író-társai francia és angol földön, ő is szigla mögé rejti nevét s szerénykedve, de koránt-

sem szerényen mint „mesternek mondott P.“ mutatkozik be olvasójának.¹⁵ Prológusát levélformába önti olyan korban, amidőn a levél irodalmi műfaj. Ő is Gestát kíván írni a divatos regényformában, tehát úgy, hogy színes leírások tarkítják egymást és a hősök buzdító beszédeket mondanak a csata előtt. Akárcsak a kortárs William of Malmesbury, vagy Pierre de Blois, Névtelenünk is tudatos író, aki büszkén emeli az írásbeliséget a pusztta szájhagyomány fölé.¹⁶ Boldogan merül el a mult dicsőségébe, nem zavarja az, hogy hősei pogányok voltak. Noha papi ember s buzgón ismételtet bibliai kifejezéseket,¹⁷ szinte sajnálja, hogy a harcias pogány idők már a multba vesztek. Ahogy korszakához illik, felvilágosult és világias. Nincs szava a keresztény erények számára, annál nagyobb lelkesedéssel idézi fel az ősi pogány virtust. Már nála fellelhető az a sajátos szittya öntudat és hún gőg, amely úgy hatalmába ejtette a magyar nemességet a középkor végén.¹⁸ Összevetve Gestáját a korszak hasonló jellegű alkotásaival, mindjárt szembetűnik Névtelenünknek szinte paraszti egyszerűsége és józansága. Valóban két lábbal állt a valóság talaján. Míg Geoffrey of Monmouth örömmel jár a mondák színes világában, a magyar Gesta-író megvet minden „csaeska mesét“ és ahol csak teheti, al mondát észszerű történetté formálja át. Írásművészete rusztikus abban az értelemben, hogy nyelve nincs felcicomázva vergiliusi és egyéb klaszszikus fordulatokkal. Kétségtelenül messze elmarad francia és angol íróársai mögött klasszikus műveltség dolgában. Ennek megfelelően — mikép azt Győry János helyesen ismerte fel — a középkori ars poeticának csak ú. n. könnyű díszítéseit alkalmazza, a stílus magasabb iskoláját, a mindenféle mesterkelt figurát, nem sajátította el, vagy nem is akarta elsajátítani.¹⁹ Arcképe nem lenne teljes, ha megfellebbeznénk Gestája antikos elemeiről. Mint ismeretes, a XII. századi renaissance idején a justinianusi jog megélévenítésével együtt kialakul az abszolút monarchia eszméje. Ennek egyik jele európa-szerte és nálunk is a gloriosissimus rex kitétel, mely — nem véletlen — előfordul Anonymusnál is.²⁰ Ugyanígyen antikos vonás nála a régi romok kultusza, amihez párhuzamokat találunk Geoffrey of Monmouth brit krónikájában, de egyebütt is. Anonymus elmondja, mikép rendezte be székházát Attila a budai meleg forrásoknál. Előadása szerint a hún fejedelem „minden régi épületet, amit ott talált, megújított és az egészet igen erős fallal véttette körül. Ezt magyar nyelven most Budavárnak mondják, a németek pedig Ecilburgnak hívják.“ Ecilburg neve nyilvánvalóvá teszi, hogy az antik romok megújításának renaissance-gondolata Anonymustól, nem pedig az ősgestából származik.²¹

Névtelenünk franciás műveltségével és re-

naissance szellemével nehezen egyeztethető össze az a feltevés, hogy Gestája megírásakor előtte feküdt Regino és folytatójának krónikája, valamint az Exordia Scythica. Regino ugyanis egészen más korszakba és műveltségi körbe tartozik. Németországban élt és a német határt krónikája se lépte át. Az Exordia Scythica néven emlegetett Justinus-kivonat pedig alighanem itáliai eredetű. Fennmaradt kéziratai közül a legrégibb, a firenzei Codex Laurentianus kötetében, valószínűleg Monte Cassinóban keletkezett a IX—X. század folyamán. Egy XI. századi másik példányt Bamberg őriz, de Waitz szerencsés megállapítása szerint ez is tulajdonképpen olasz vonatkozású: Nápolyi János érdekében írták le. Az Exordia Scythica kiadója, Mommsen e kettőn kívül még más kézirat-variánsokat is felhasznált egy XI—XII. századi vatikánit és egy XIV. századi vatikán-urbinót. Látjuk tehát, hogy az Exordia Scythica igazi hazája Itália volt.²²

Felmerült annak a lehetősége, hogy a Gesta Hungarorum szerzője nem is Franciaországban, hanem olasz földön ismerkedett meg a XII. század kedvelt olvasmányaival. Mind a Codex Laurentianus, mind a bambergi kéziratkötet ugyanis az Exordia Scythicán kívül éppen olyan műveket tartalmaz, amelyeket Anonymus olvasott, vagy legalábbis olvashatott. Anonymus maga vallja be a prológusban, hogy Dares Phrygius Trója-történetét együtt olvasta az iskolában N. barátjával. Mármost a Codex Laurentianus az Exordia Scythica szövegén kívül éppen Dares Phrygius Trója-történetét is magában foglalja, valamint egy elbeszélést Trója ostromáról, egy Aeneis-kommentárt és Apollonius Tyrius históriáját. Hasonló jellegű a bambergi kódex összetétele is. Itt meg a Justinus-kivonat együtt szerepel egy Trója-történettel, egy Aeneis-kivonattal, továbbá Anonymus egy másik jelentős irodalmi mintájával, a Nagy Sándorról szóló Historia de Praeliis című regény egyik változatával.²³ Már Gombocz Zoltán arra a megállapításra jutott, hogy nemcsak Dares Phrygius története, hanem „a nyilván pedagógiai célzattal készült Justinus-kivonat szintén Névtelenünk főiskolai olvasmányai közé tartozott.“²⁴ Eckhardt Sándor pedig még tovább ment a következtetésben. Ha Dares Phrygius története előfordul az Exordia Scythica olasz kódexeiben, Dares Phrygius semmiképpen sem bizonyít a mellett, hogy Névtelenünk tényleg Párizsban tanult.²⁵

Látjuk, ezeknek a következtetéseknek helyessége mind azon fordul meg, hogy vajjon a Gesta-író névtelen jegyző valóban közvetlenül ismerte-e a Justinus-kivonatot? Mert ha ismerte és úgy használta, abban az esetben tényleg elképzelhető, hogy műveltsége, írásművészete nem francia, hanem olasz eredetű. Hiszen az Exordia Scythica kéziratá-

val csak Itáliában találkozhatott, francia földön semmiképen. Minthogy a Nagy Sándor és a Trója-történet Itáliában is el volt terjedve, éppen a kódexek tanúsága szerint, mi sem áll annak a feltevésnek az útjában, hogy Névtelenünk Itáliában jutott hozzá Dares Phrygius munkájához, valamint a többi irodalmi mintához is. Akkor talán Névtelenünk itáliai iskoláztatásának gondolatát is fel kell vetnünk.

Győry János, aki utoljára foglalkozott ezzel a kérdéssel, kétségtelenül helyesen járt el, amikor Eckhardt kételkedése ellenére továbbra is „P. mester“ franciaországi olvasmányairól beszél. Csakhogy a kérdés azzal még nincs eldöntve, hogy a bambergi kódex *Historia de Praeliis* változata és az *Exordia Scythica* itt található szövege nem hozható kapcsolatba a *Gesta Hungarorum* szövegével. Anonymus nyilván nem használta a bambergi példányt, mint ahogy józan ésszel nem is hihető, hogy éppen az a kódex jutott el Bambergbe, amelyet ő forgatott. De nem látom be, miért ne használhatott volna egy más olasz kódexet, amelyben megtalálhatta volna Dares történetét, meg a *Historia de Praeliis* 1150 után divatozó változatát és még más egyéb író. Győry Jánosnak is el kell ismernie, hogy „P. mester“ csak itáliai forrásból tehetett szert a Justinus-kivonatra. Magyarázata szerint a Névtelen fiatal korában, iskolai tanulmányai során járt Franciaországban, viszont idősebb korában, amikor hozzálátott a *Gesta* megírásához, egy olasz kódexből megismerte a Justinus-kivonatot. Az idézetek természetéből világosan kiderül, hogy amikor a *Gesta Hungarorum* szerzője írta a művét, franciaországi olvasmányaira már csak halványan emlékezett vissza, azok nem feküdtek úgy előtte, mint az *Exordia Scythica*. Mert míg Dares művéből és a *Historia de Praeliis*ből csak egyes fordulatok, mondatok kerültek szövegébe, addig a Justinus-kivonathoz hosszú részletek, szinte szószerinti egyezésben.²⁶

A magyarázat kétségtelenül roppant elmés s talán igaz is, a kérdés megoldása azonban sokkal egyszerűbb. Névtelenünk sohasem olvasta a Justinus-kivonatot, az ebből származó részletek úgy jutottak művébe, hogy főforrását, az azóta elveszett XI. századi *Gesta Ungarorum*ot II. Géza-korabeli átdolgozásban kiírta. Nem ő, hanem a XI. századbéli *Gesta*-író volt a Justinus-kivonat magyarországi ismerője és felhasználója. Valóban erről az erősen egyházias szellemű férfiúról inkább tételezhető fel, hogy Justinus-kivonatot olvasott, mint ahogy minden valószínűség szerint a krónikák Regino-átvételei is tőle erednek. A Justinus-kivonat és a Regino-féle krónika (vagy helyesebben egy Regino szövegéhez közelálló ismeretlen forrás) nagyon jól beleillik annak az írónak olvasmányai közé, aki minden jel szerint az olasz-német kultúrkör-

ben szerzett magas műveltséget. Nincs tehát okunk arra, hogy az *Exordia Scythica* végett kétségbe vonjuk Anonymus franciaországi tanulmányait és műveltségének franciás jellegét.

Franz Rühl először mutatott rá arra, hogy Anonymus *Gestájának* első fejezete, Szkitia leírása, szinte egészen az általa felfedezett Justinus-kivonaton alapszik. Nézete szerint a Névtelen maga volt az, aki a Justinus-kivonatot bedolgozta a honfoglalás történetébe, s ez lett azután az általános nézet az irodalomban a legújabb időkig. A kutatók közül csak Eckhardt Sándor kívánja a kérdést nyitva tartani. Ő ugyanis lehetségesnek vél egy olyan magyar-hún történetet, amelyet Anonymus és Kézai közösen használt. „Talán az Anonymus-féle *Scythia*-leírás is ennek egy része volt.“²⁷ Vizsgáljuk meg most már közelebbről Anonymus viszonyát a Justinus-kivonathoz!

Mindaz, amit Anonymusnál Szkitiáról, a szkiták életéről, viselt dolgairól megtudunk, nagyjából az *Exordia Scythica* előadásán alapul. Így mindjárt az első fejezetben, mely Szkitiáról szól, hosszú átvételeket találunk az *Exordiából*. Ezeket az átvételeket megmetszik a honi szerző közbeszúrásai, továbbá olyan mondatok és mondatfoszlányok, melyek eredetijére Regino krónikájában bukkanunk. Az első fejezetben kívül Anonymus még egy helyen (8. fejezet) merített az *Exordiából*: ott, ahol Álmos harca buzdítja a szkita magyarokat, beszédébe az *Exordiából* vett mondatokat sző bele. E szövegegyezések megítélése sok tekintetben attól függ, hogy a későbbi, XIII–XIV. századi krónikák (Kézai, a Budai és Bécsi Képes Krónika családja) hogyan viszonylanak ezekhez az átvételekhez. Mert egyezések esetén joggal gondolhatunk vagy valamely közös ősforrásra, így elsősorban a XI. századi *Gesta Ungarorum*ra, vagy legalábbis a Justinus-kivonat közös használatára. Kiderült az, hogy Anonymus és a későbbi krónikák szövege teljesen eltér egymástól, egyezések csak egy-két ponton állapíthatók meg. Pedig a későbbi krónikák is adnak leírást Szkitiáról és lakóiról, csakhogy ennek semmi köze az *Exordia Scythica* leírásához.

Melyek ezek az egyezések? Nem lehet pusztán véletlen, hogy Anonymus Szkitia-fejezetének kezdete sokban hasonlít ahhoz a mondatához, amellyel a XIII–XIV. századi krónikák vezetik be Szkitia leírását.

Anonymus c. 1: „*Scythia igitur maxima terra est, que Dentumoger dicitur, versus orientem, finis cuius ab aquilonali parte extenditur usque ad Nigrum Pontum. A tergo autem habet flumen, quod dicitur Thanaïs, cum paludibus magnis... Ab orientali vero parte vicina Scithie... „est potestas Scithie in oriente, ut supra diximus“, „a torrida zona.“*“²⁸

Kézai c. 6: „*Scitica enim regio in Europa situm habet, extenditur enim versus orientem; ab uno*

vero latere ponto Aquilonali, ab alio montibus Rifeis includitur a zona torrida distans, de oriente quidem Asiae iungitur. Oriuntur etiam in eodem duo magna flumina, uni nomen Etul et alterius Togora.²⁹

XIV. századi krónikák c. 6: „Scythia enim regio in Europa situm habet et extenditur versus orientem, ab uno latere ponto Aquilonari, ab alio vero Ripheis montibus includitur. Cui de oriente Asya et de occidente fluvius Etul, id est Don.”³⁰

Exordia Scythica, Codex Laurentianus c. 25, 29: „Finis Exitia in oriente est posita et interclusa, sicut et Gothia.” „Exitia in oriente est posita, includitur ab uno latere Ponto, ab alio latere monte Rifeis, a tergo Asia, Thesaise flumine includitur.”³¹

Exordia Scythica, Codex Bambergensis c. 25: „est posita Scythia in oriente et interclusa (interclusa U) est sicut et Gothia (gutthia U), nam ab uno latere mare’ (” om. P), ab (om. U) alio (latere ins. UP) montes Riphei (rifei U) a (et ad. P) dorso Asia et Tanais (tampnais P) fluvius.” *Jelmagyarázat: P a vatikán-urbinói kéziratban, U a vatikáni kéziratban.*³²

Justinus II. c. 2: „Scythia autem in orientem porrecta includitur ab uno latere Ponto, ab altero montibus Riphæis, a tergo Asia et Phasi flumine.”³³

Regino a 889. évnél: „Scythia, ut aiunt, in oriente extensa includitur ab uno latere Ponto, ab altero montibus Ripheis, a tergo Asia et Ithasi flumine.” „a paludibus, quas Thanais... porrigit.”³⁴

A közölt szövegrészek egymásközötti rokonsága kétségtelen, csupán azt a kérdést kell eldöntenünk, hogy, a magyar források szövege hogyan alakult ki? Justinus eredeti műve mint közvetlen forrás nem jöhet tekintetbe, hiszen Justinus az „a tergo” kezdetű mondatrészben a Phasis határfolyóról beszél, holott Anonymus szerint a Tanais a határfolyó. Minthogy pedig Anonymus is a határfolyó megnevezését az „a tergo” szócskával vezeti be, nem kételkedhetünk abban, hogy az eredetihez Anonymus szövege áll közelebb, míg a XIII. és XIV. századi krónikák „Etul, azaz Don” megjelölése már későbbi, nyilván XIII. századi fejlemény.³⁵ De ugyanebből a megfontolásból nem hihetünk abban sem, hogy a magyar szövegek Regino előadásához igazodnak. Mert igaz ugyan, hogy a Tanaisról nála is olvashatunk, csak hogy nem magában a leírásban, hanem a leírást bevezető részben, míg az „a tergo” kezdetű részben ő is csak a Phasis-t említi határfolyóul, persze a torz „Ithasi” alakban. Mint ismeretes, Regino Szkítia-leírása szinte szóról szóra Justinus művéből van véve s így maradt benn a „Phasis” Szkítia leírásában. Az Anonymusnál olvasható „a tergo... Thanais” alkalmasint olyan szövegen alapszik, amelyben előfordul nemcsak a Tanais mint határfolyó, hanem az „a tergo” kifejezés is. Nem lényeges, hogy Regino ismerte-e a Tanais-t vagy sem, hanem hogy ez a folyó határként szerepel-e nála az „a tergo” kezdetű mondatrészben. Láttuk azonban, hogy nem

szerepel. Viszont valószínűnek látszik, hogy Anonymusnál a moesarak emlegetése Regino-hatás, miként a magyar szövegek „extenditur” alakja is minden bizonnyal a Regino-féle „extensa” változathól ered.³⁶ Ami mármost az „a tergo” mondatrészt illeti, ezt az Exordia Scythica szerzője alakította akként át, hogy a Phasis helyére a Tanais került. Éppen ezen az alapon beszélhetünk az Exordiáról úgy, mint a magyar szövegek közös forrásáról. Az „a tergo” helymeghatározás ugyan nincs meg se Kézainál, se a XIV. századi krónikaredakcióiban, ellenben a XIII–XIV. századi krónikák az Exordiának oly szövegelemét őrizték meg, amely viszont Anonymus fogalmazatából hullott ki. Kézai és a XIV. századi variánsok „ab uno latere ponto, ab alio montibus” fordulattal fejezték ki Szkítia fekvését, ez a kifejezéspár ilyen formában azonban csak az Exordiában található. Justinusnál és ennek nyomán Reginónál is az „alio” helyett „altero” áll. Mindent összegezve tehát kimondhatjuk, hogy a magyar szövegek főforrása nem Regino, hanem az Exordia Scythica!³⁷

Vajjon az Exordiát külön-külön használták-e a magyar források, avagy Anonymus és a későbbi krónikák előadása egy közös forrásra megy vissza, amely — és egyedül csak ez — használta az Exordia leírását? Ebben az esetben feltehető, hogy Anonymus és a későbbi krónikaszerkesztők az Exordiát csak közvetve ismerték.

Mondanunk sem kell, hogy a XIII–XIV. századi krónikák nem Anonymus szövegéből állították össze fogalmazatukat. A „montes Riphei”, „Asia” helymeghatározások, melyeket pedig Justinus, Regino és az Exordia egyaránt alkalmaz, hiányoznak Anonymusnál, holott fellelhetők Kézainál és a XIV. századi szerkesztés szövegében. Más tekintetben azonban a magyar források szövegei érintkeznek egymással, sőt együttesen térnek el az idegen források előadásától. Például: míg Justinus és leszármazói az „in oriente” kitételét használják a szkíták földjének meghatározásánál, addig a magyar szövegekben egyértelműen „versus orientem” a meghatározás. Ugyanígy közös a magyar forrásokban az „aquilonali” megjelölés, ami megint hiányzik az idegen forrásokban. Közös magyar sajátosság még az „extenditur” is. Feltűnő, hogy a „zona torrida” nemcsak Anonymusnál, hanem Kézainál is felbukkan, de nincs meg a XIV. századi krónikavariánsokban. Fel kell tennünk, hogy a XIV. századi szerkesztéskor esett ki a szövegből. Mindebből az következik, hogy Anonymus és a későbbi magyar krónikák közös alapszövegéből állították össze előadásukat. Az egyik ezt vette át belőle, a másik azt, mindegyik hozzátoldott valamit, szolgálai egyikük se másolta le. Egyes dolgokban Béla király ismeretlen nevű jegyzője adja a hívebb szöveget, más

dolgokban megint a későbbi krónikák ragaszkodtak jobban az összöveghez. Például az összöveg kétségtelen állagához tartozott az „includitur ab uno latere ponto“, „ab Ripheis Montibus“, „Asia“, holott mindezek eltűntek Anonymus szövegéből, viszont csak Anonymusnál maradt fenn az „a tergo“, „Thanais, cum paludibus magnis“ kitétel. Regino és az Exordia Scythica szövege a tanúság erre!

A magyar alapszöveg szerzője két lényeges pontban megváltoztatta az Exordia szövegét. Először is azonosította a Pontust az Északi-tengerrel, másodszor az „a tergo“ kitételt összepárosította egy kelet-nyugati egytájbeosztással. Úgy tetszik, hogy a XIV. századi krónikaszerkezet tükrözi vissza a legkisebb torzítással az eredeti alapszöveget. Anonymus észrevette, hogy az Északi-tenger megjelölés helytelen, s ezért azt kijavította Fekete-tengerre; ezért ő már csak „északi részekről“ beszél. De ezzel felesleges lett a „montes Riphei“ mint földrajzi megjelölés. A kelet-nyugat szerinti meghatározás nála is megvan, csak hogy a nyugati („mögöttes“, „a tergo“) és a keleti részek emlegetése közé beiktatott egy passzust prémekek, nemesfémek és drágakövek előfordulásáról, hogy aztán néhány sorral odább az egészet újra előadhassa.³⁸ Minthogy ennek a passzusnak itt, Szkítia fekvésének meghatározásánál, semmi értelme nincs, ellenben jól beillik abba a leírásba, ahol ezekről a természeti kincsekről másodalkalommal szól, bizonyosra kell vennünk, hogy Szkítia fekvésének kijelölésébe Anonymus önkényéből jutott. Mint még látni fogjuk, a kincsekről szóló rész az Exordia Scythia szövegét követi s ennél fogva fel kell tételeznünk, hogy ez is a magyar összöveg állományához tartozott.

Anonymus és a krónikák ott találkoznak újra egymással, ahol a Szkítiában és Szkítia keleti határában élő népekről emlékeznek meg. Ez a találkozás sem lehet véletlen. Azt bizonyítja, hogy Szkítia leírásának egész felépítése ugyanaz a magyar forrásokban, bármilyen nagyok is a különbségek köztük a részletekben. A közös alapszöveg ismét előtűnik. A magyar összöveg nyilván mindjárt Szkítia keleti határának megrajzolása után beszélt azokról a népekről is, melyek Szkítiában laktak, szokásaikról, erkölceikről, eredetükről.

Anonymus c. 1: „Ab orientali vero parte vicina Scithie fuerunt gentes Gog et Magog... (majd az őshaza méreteiről van szó) Scithici enim sunt antiquiores populi... (Következik egy rész Attila és fgyek leszármazásáról) Scithici enim, sicut diximus, sunt antiquiores populi, de quibus hystorographi, qui, gasta (sic) Romanorum scripserunt, sic dicunt: Quod Scithica gens fuissent (sic) sapientissima et mansueta, qui terram non laborabant et fere nullum peccatum erat inter eos. Non enim habebant domos artificio paratas, sed tantum temptoria de filtro parata. Carnes et pisces et lac et mel manducabant et

pigmenta multa habebant. Vestiti enim erant de pellibus zobolorum et aliarum ferarum. Aurum et argentum et gemmas habebant sicut lapides, quia in fluminibus eiusdem terre inveniebantur. Non concupiscebant aliena, quia omnes divites erant, habentes animalia multa et victualia sufficienter. Non erant enim fornicatores, sed solummodo unusquisque suam habebat uxorem. Postea vero iam dicta gens fatigata in bello ad tantam crudelitatem pervenit, ut quidam dicunt hystorographi, quod iracundia ducti humanam manducassent carnem et sanguinem bibissent hominum. Et credo, quod adhuc eos cognoscetis, duram gentem fuisse de fructibus eorum... (Következik a rész a szkíták legyőzhetetlenségéről). Gens namque Scithica dura erat ad sustinendum omnem laborem et erant corpore magni Scithici et fortes in bello. Nam nichil habuissent in mundo, quod perdere timuissent pro illata sibi iniuria. Quando enim Scithici victoriam habebant, nichil de preda volebant, ut moderni de posteris suis, sed tantummodo laudem exinde querebant (Következik egy mondat megint a szkíták legyőzhetetlenségéről). Predicta vero Scithica gens dura erat ad pugnandum et super equos veloces et capita in galeis tenebant et arcu ac sagittis meliores erant super omnes nationes mundi et sic cognoscetis eos fuisse de posteris eorum.“³⁹

Kézai c. 6: „de oriente quidem Asiae iungitur. Oriuntur etiam in eodem duo magna flumina, uni nomen Etul et alterius Togora. Gentes siquidem in eo regno procreate otia amplectuntur, vanitatibus deditae, naturae dedignantis, actibus venereis intendentes, rapinas cupiunt, generaliter plus nigrae colore quam albae. Scitico quoque regno de oriente iungitur regnum Iorianorum...“ (Következik országok leírása)⁴⁰

XIV. századi krónika c. 6: „Cui de oriente Asya et de occidente fluvius Etul, id est Don. Gentes siquidem in eadem procreate otia amplectuntur, vanitatibus deditae, nature dedignantis, actibus venereis intendentes, rapinas amant, generaliter colore plus nigre quam albe. Seytia enim...“ (Következik országok leírása).⁴¹

Exordia Scythica, Codex Laurentianus c. 25—29: „Exiti antiquioris populus hominibus in terrae nulli... Exitia Magog. Got et Magog nuncupantur. Nullum agrum exercent. Nullus celus inter eos furtus gravior. Nulla domus nisi sola tentoria. Lacte et melle vescuntur. Vestem laneficie ignoti, sed pellis ferarum morenarum ad vestimenta utendo. Aurum et argentum nimis sicut lapidis ibidem invenitur. Et multa alia gemmarum diversitas et pigmentarum immensitas apud eos abundabilis. Nihil alienum concupiscunt, quia ibi omnis divitiarum copiosum est. Pecora et alimenta immensitas. Nullusque vitius inter Exitas est, sed solus matrimonius. (Következik pár sor a szkíták legyőzhetetlenségéről.) Gens laboribus et bellis aspera. Viri corpore immense. Nulli tam fortis. Nihil habent quod admittere dubitent. Ex victoris, quando fiunt, praeter gloriam eorum nulla concupiscunt... (Újból a szkíták legyőzhetetlenségéről) Gens Exitarum aspera, ad praeliandum super aequis velocissimi, toti luricato corpore, crura ferro tegent, in capite galeas aureas utent.“⁴²

Exordia Scythica, Codex Bambergensis c. 25—29: „Scithe (sithe U) antiquiores populi et est

posita Scythia in oriente. . . Magog... Et dicunt quidam, ut (quod U) aliquando fuisset gens 'sapiens et' (om. U) mansueta (-tas P). Aetiam nec (in ins. P) campos laborabant (-bat U) et nullum peccatum erat inter eos. Non habebant domos, sed tantum tendas (om. B). Lac et mel manducabant. Vestiti erant de pellibus ferarum. Aurum et argentum et gemmas sicut lapides habebant et pigmenta multa. Non concupiscebant aliena, quia omnes divites erant. Animalia et victualia multa habebant. Non erant fornicatores, sed solummodo suas habebant (uxores ins. U) et (om. UP) a nullo imperio (imperatore U) superati sunt. Postea, ut dicunt quidam, ad tantam crudelitatem pervenit iam dicta gens, ut carmen humanam manducaret (-rent UP) et sanguinem biberet (-rent UP). (Következik a szkíták legyőzhetetlenségéről szóló rész.) ...Gens illa dura erat (om. UP) ad sustinendum omnem laborem, in bello fortis, corpore magna (magni B2U, magno P). Nihil habebant quod perdere timerent (timebant UP). Quando victoriam habebant, nihil (om. U) de praeda volebant (nolebant U), nisi tantum laudem exinde querebant... (újra a legyőzhetetlenségéről). Predicta vero (om. U) gens Scitharum (om. U) dura erat ad pugnandum super aequos, veloces omnes (aut U) loricati, tibias ferro circumdabant, in capite galeas aureas (om. UP) habebant.⁴³

Úgy véljük, a közölt szemelvények kellőképpen érzékeltetik a szövegösszefüggéseket. Nem kételkedhetünk abban, hogy a leírás felépítése ugyanaz Anonymusnál és a krónikákban. Szkítia keleti, ázsiai határának meghatározása után valamennyien rátérnek az ottlakó népek jellemzésére. De ugyanezt a beosztást figyelhetjük meg az Exordia szövegében is. Máskülönben a krónikák lényegesen eltérnek Anonymus előadásától, egészen másképp írják le Szkítia népeinek szokásait, mint Anonymus, nem is beszélve a Szkítiával keleten határos népek és országok leírásáról, ehhez hiába keresünk párhuzamos helyet Anonymusnál. Névtelenünk előadása teljesen az Exordián alapszik, annak szavait, fordulatait veszi át csekély változtatással. Góg és Mágóg szerepel az Exordiában is, Anonymus szövege azonban az Exordiának eddig ismeretlen változatával állhat rokonságban, mely a „quos inclusit Magnus Alexander“ kitételt is tartalmazza. Vagy Névtelenünk maga (vagy forrása) torzíthatott az előtte fekvő szövegen, mivel Góg és Mágóg népeit nem Szkítiába, hanem annak keleti szomszédságába helyezi. Az eredetiben kétségtelenül Góg és Mágóg népei mint Szkítia lakói fordultak elő. Maguknak a szkítáknak jellemzése az „antiquiores populi“-tól kezdve egészen a „capita in galeis tenebant“ mondatig szinte szóról szóra megtalálható az Exordia ma ismeretes variánsaiban. Magyar hozzátoldás a sátor anyagának megnevezése, a nyusztprém emlegetése, valamint ez a sor: „az íjjal, nyíllal különbül bánt (értsd a szittyá nemzet), mint a világ összes nemzetei közül akármelyik s hogy csakugyan ilyen

volt, azt az utódairól is megítélhetitek“. Ugyanígy hangnemben jelenti ki a szerző: „Hogy (a szittyá) kemény egy nemzet volt, hitem szerint azt ma is megismerhetitek ivadékaikról.“ Talán nem tévedünk, ha ezeket a büszke szavakat „P. mester“-nek tulajdonítjuk. Erős nemzeti öntudata Gestájának más helyein is megnyilvánul. Viszont Regino-átvételnél látszik a „carnes et pisces“ (Reginónál: „venationum et piscationum exercitiis“), „hystoriographi“.

Egészen más képet fest Szkítia népeiről és szomszédairól a XIII. századi krónikaszerkesztő, vagyis Kézai és a XIV. századi krónikások forrása. Az Exordia Scythica, szemben Regino jellemzésével, roppant kedvező színben tünteti fel e barbár népeket. Tehát ne csodálkozzunk azon, hogy a hún-magyar rokonság gondolkörében élő magyar Gestafő író örömmel tolta félre Regino gyűlölködő lapjait és inkább az Exordia Sythica szövegéhez igazodott. A magyarságnak ekkor, a XI. században még közvetlen kapcsolata volt az óhazával, a steppe pásztornépeit még rokonoknak érezte. De egészen más szemmel nézett ezekre a népekre V. István korában, abban az időben, midőn összes XIII–XIV. századi krónikáink közös őse keletkezett. Az ország még nagyon is jól emlékezett a tatárjárás borzalmaira, a betelepült kunokkal se tudott megbarátkozni, úgyhogy a hajdani Szkítia lakóit már ellenségeinek tekintette. Nagyon is megértjük a XIII. századi krónikaszerkesztő magatartását a magyar Gesta Szkítia-leírásával szemben: könnyű szívvel hagyta ki az Exordia Scythica alapján tudósító Ösgesta leírását, hogy azt néhány soros elítélő megjegyzéssel pótolja: „az ott termelt nemzettek pedig henyeségbe merültek, hiábavalóságoknak hódolók, főnnhéjázó természetűek, bujaságra hajlandók, rablásra áhítoznak, s inkább sötét, mint fehérszínűek“. Majd folytatja a leírást azoknak az országoknak előszámolásával, melyek Szkítiától keletre terülnek el. Hogy mely műveket használt e rész szerkesztésénél, mindmáig tisztázatlan kérdés, valószínű azonban Viterbói Gotfrid, Jordanes, Isidorus műveinek kiaknázása, de korabeli értesülésekkel is rendelkezett.⁴⁴

A XIII. századi krónikás eljárása folytán Kézai krónikájából és a XIV. századi variánsokból éppen az a rész hiányzik, amely hosszú részleteket közölt az Exordia Scythica néven ismert Justinus-kivonatból. Nem szabad tehát csodálkoznunk azon, hogy az Exordia használatának oly kevés nyoma maradt a későbbi krónikákban. Ennek ellenére még a népek és országok felsorolásába is olyan adatok csúsztak be, amelyek csak az Exordia szövegére vezethetők vissza. Anonymus és krónikáink ugyanis nem elégedtek meg a népek pusztá előszámolásával, hanem az eredet kérdését is felvetették. Ha e szempont-

ból állítjuk párhuzamba a szövegeket, az Exordia hatására lelünek még a Bécsi Képes Krónikában és a Pozsonyi-krónikában is.

Justinus nem tér ki a szkíták eredetének kérdésére s példáját Regino is követi. A szkíták genealógiáját csak az Exordia Scythica pótolta. Szerinte a szkíták Noé Jáfet fiától erednek, aki Mágógot nemzette. Szkitiának első lakója ez a Mágóg volt, ezért Szkitiát is Mágógnak szokták hívni.

Exordia Scythica, Codex Laurentianus c. 25, 29: „Finis Exitia in oriente est posita et interclusa est, sicut et Gothia. Qui primus eam regionem Magog filius Iafeth eam incoluit. Exitia Magog. Gog et Magog nuncupantur.“

„Haec sunt Exiti, ex progeniae Iaphet filii Noe, qui genuit Magog, qui et ipsam regionem Mag (sic) filius Iaphet eam primus incoluit.“⁴⁵

Exordia Scythica, Codex Bambergensis c. 25: „est posita Scythia in oriente... Primum in ea habitavit Magog (magoc P) filius Iafet.“ *Jel-magyarázat: P vatikáni kézirat.*⁴⁶

Anonymus az eredet kérdésében is az Exordia szövegéhez igazodik. Akárcsak az, beszél Gógról és Mágógról, aztán arról is, hogy Szkitiának első királya Mágóg volt, a Jáfet fia és a szkita nemzet Mágóg királytól nyerte a Moger, vagyis magyar nevet. Ennek a királynak az ivadékaiból sarjadt az igen nevezetes és roppant hatalmú Attila király, majd hosszú idő múlva Ügyek, Álmos vezér apja, kinek Magyarország királyai és vezérei a leszármazottai. Vitán felül áll, hogy a magyar szöveg „Szkitiának első királya“ az Exordiának ebből a kitételéből alakult át: „Szkitiának első lakója“. Ugyanígy az „est posita“ kifejezésből lett Anonymusnál „est potestas“.

Anonymus c. 1: „Ab orientali vero parte vicina Scythie fuerunt gentes Gog et Magog, quos inclusit Magnus Alexander... est potestas Scythie in oriente, ut supra diximus. Et primus rex Scythie fuit Magog filius Iaphet et gens illa a Magog rege vocata est Moger, a cuius etiam progenie regis descendit nominatissimus atque potentissimus rex Athila... Longo autem post tempore de progenie eiusdem regis Magog descendit Vgek pater Almi ducis, a quo reges et duces Hungarie originem duxerunt.“⁴⁷

A szkítáknak mint Góg és Mágóg népének említését és a magyarság leszármazását Mágógtól, a Jáfet fiától hiába keressük Kézai szövegében, szerencsére azonban egyes XIV. századi krónikákban e felfogásnak nyoma maradt.

Vajjon a szkítáknak azonosítása Góg és Mágóg népével csak Anonymusnál jutott korunkra, avagy átment, bár eltorzultan, a XIV. századi krónikák szövegébe is? Igen erős szövegrontással kell ugyanis számolnunk. Az eredetibb szöveget adó Sambucus-kódex az augsburgi csata hét menekültjét „het Mogor et Gok“ névvel ruházza fel, míg a Bécsi Képes Krónika őket lázároknak említi. A Sambucus-kódex szövegével egybe-

hangzóan a Dubnici-krónika „Hethmagiar et Gyak“, a Budai „heth Magiar et gyak“, a Vatikáni-kódex „Hetmogor et Wok“, a Pozsonyi-krónika „het mogoriek“ sorsáról beszél.⁴⁸ Hogy mit kell érteniünk „Gok“, „Gyak“ alakon, azt mindeddig nem sikerült megfektetni. Sok valószínűség szól a mellett, hogy a „Gok“ a „Gog“ elrontott formája. Ez a „Gog“ mintegy tévedésből került a krónikaszerkesztő szövegébe. Anonymus alapján joggal feltehetjük, hogy Góg és Mágóg népét a XI. századi Ösgesta is kapcsolatba hozta Szkitia lakóival. Az ősi törzsszervezet emléket őrző hétmagyar, „Hetumoger“ ugyancsak még az Ösgesta névállományához tartozott. S kétségtelen az is, hogy már ez az Ösgesta a hétmagyart mint hét fejedelmi személyt fogta fel. A Szkita földről ők vezették ki aztán a népet és az ő művük volt végeredményben a honfoglalás is.⁴⁹ Az Ösgesta előadását követhette Anonymus, amikor Szkitia leírását azzal a jelenettel fejezi be, hogy a hét fejedelmi személy, felismerve a lakóhely szűköségét, elhatározza a kiköltözést és Pannónia elfoglalását. Így fonódik egybe ugyanabban a fejezetben a hétmagyar története Góg és Mágóg nevével. Már Hóman Bálint kimutatta, hogy a XIII. századi krónikaszerkesztő mint a közösség jogainak szószólója vitába szállt azzal a felfogással, mintha a honfoglalás a hét fejedelem személyes műve lett volna. A krónikás készségesen elismeri, hogy a hagyomány tud hétmagyarról, de szerinte ezeket nem a hét fejedelmi személlyel, hanem a hét augsburgi menekülttel kell azonosítani. Az Ösgesta hét menekültjét nyilván akarattal összezeavarta a hét honfoglaló vezérrel.⁵⁰ Mindezt el kellett mondanunk, hogy megértjük, miképp keveredhetett össze Góg neve az augsburgi hét magyar menekült nevével.

Mint megfigyeltük, az Exordia Scythica szerint Szkitiát első lakójának neve után másképp Mágógnak is hívják. Ugyanígy nevezi Szkitiát a Sambucus-kódex és a Pozsonyi-krónika. E két variánsban azt olvashatjuk Álmosról, Árpád apjáról, hogy „in Magor“, „in Mogor“ született. E helyen a Bécsi Képes Krónika „Scythia“-t, a Dubnici „Scitia Magor“-t ír.⁵¹ Hogy az Exordia „in Magog“ helymeghatározása helyett a magyar forrásokban „in Magor“ olvasható, az nem meglepő, hiszen már Anonymus a Mágógból eredezteti a magyar nevet,⁵² a Dubnici-krónika, valamint a Teleki- és Thuróczi-kódex kifejezetten „Magog“-ot mond ott, ahol a Bécsi Képes Krónikában „Magor“-t olvashatunk.⁵³ A két név felcserélése tehát általános. Nyilvánvaló azonban az is, hogy az „in Magog“, vagy „in Magor“ szóalak az Exordia öröksége XIV. századi krónikáinkban. Más kérdés, milyen úton-módon jutottak hozzá. Anonymus hatását eleve ki kell hagynunk a számításból, mert ő sohasem használja a magyar népvétet ilyenformán ország

megjelölésére. Nála a szkita föld „Dentumoger“, vagyis Doni-Magyar.⁵⁴ Ez a név is átöröklődött későbbi krónikáink szövegébe „Dencia et Mogoria“ alakban.⁵⁵ De éppen úgy nem gondolhatunk arra sem, hogy ezek a késői krónikák közvetlenül ismerkedtek meg az Exordia szövegével. Csak egy lehetőség marad nyitva: az Exordia a magyar Ösgesta szövegébe olvasztva hatott késői krónikáinkra. Nem véletlen, hogy éppen a Budai Krónika családjába tartozó Sambucus-kódex és Pozsonyi-krónika mutat fel egyezést az Exordiával, hiszen más vonatkozásban is jól tudjuk azt, hogy hívebben ragaszkodtak a Nagy Lajos-korabeli átdolgozás szövegéhez, mint a Bécsi Képes Krónika és családja.⁵⁶

Hogy valóban helyes nyomon járunk, midőn az Exordia használatát a magyar Ösgestának tulajdonítjuk, azt igazolja az idézett helyek előfordulása a szövegben. A Sambucus-kódex és a Pozsonyi-krónika „in Magor“, „in Mogor“ kifejezése éppen ott tűnik fel, ahol az Ösgestából való átvétel kétségtelen. Ebben a részben a XIV. századi krónikák az Árpád-ház eredetmondáját adják elő. Megtudjuk, hogy Előd, Ügyek fia, Magyarban „in Magor“, a Bécsi Képes Krónika szerint Szkítiában Eunodbia nevű lánytól nemzett egy fiút, kit Álmosnak neveztek azért, mert születését álom jövendölte meg. Ugyanezt az eredetmondát megtaláljuk Anonymusnál is, csak hogy nála Ügyek az Álmos apja, anyja pedig Emes, Eunodubeliani fejedelem lánya. Mindkét változat megemlékezik egy turulmadárról is, melyben nem nehéz felismernünk az eredetmonda állatósét. Ismeretes, hogy az eurázsiai lovas nomád népek szívesen vezették vissza a maguk és fejedelmi házuk eredetét egy állatósra. Ilyen állatós lehetett a turulmadár az Árpádok eredetmondájában.⁵⁷ Ezért hívja Kézai Árpádot „de genere Turul“.⁵⁸ Minthogy éppen ilyen ősi mondai elemről van szó, kétség nem férhet ahhoz, hogy az Árpád-ház eredetmondáját már a XI. századi Ösgesta lerögzítette és hogy előadása alapul szolgált mind Anonymus, mind pedig a XIII. századi krónikaszerkesztő fogalmazata számára.⁵⁹ De ugyanígy nem kétkedhetünk abban sem, hogy Álmos csodálatos születésének történetébe már az Ösgesta ismeretlen szerzője beleszótta az „in Magor“ helymeghatározást. A párhuzamos szövegek különben ezek:

Anonymus c. 3: „Vgek... erat quidam nobilissimus dux Scithie, qui duxit sibi uxorem in Dentumoger filiam Eunodubeliani ducis, nomine Emesu, de qua genuit filium, qui agnominatus est Almus. Sed ab eventu divino est nominatus Almus, quia matri eius pregnantis per sompnium apparuit divina visio in forma asturis, que quasi veniens eam gravidavit et innotuit ei, quod de utero eius egrederetur torrens et de lumbis eius reges gloriosi propagarentur, sed non in sua multiplicarentur terra. Quia ergo sompnium in lingua Hungarica dicitur almu et illius ortus

per sompnium fuit pronosticatum, ideo ipse vocatus est Almus.“⁶⁰

XIV. századi krónikák c. 26: „Eleud filius Vgek ex filia Eunodbia in Magor (Scytia) genuit filium qui nominatur Almus ab eventu, quia mater (sic) eius in sompno innotuerat avis quasi in forma austuris veniens, dum esset gravida, et quod de utero eius egrederetur torrens ac in terra non sua multiplicarentur. Ideoque factum fuit, quod de lumbis eius gloriosi reges propagarentur. Quia vero sompnium in lingua nostra dicitur alm, et illius ortus per sompnium fuit pronosticatus, ideo ipse vocatus est Almus.“⁶¹

Az Árpád-ház eredetmondájától meg kell különböztetnünk magának a magyarságnak mint népnek eredetmondáját, melyet az írott hagyomány ugyancsak megörökölt. A dinasztikus gondolkörben élő „P. mester“ csak az uralkodóház származástörténetét érdemesítette arra, hogy lejegyezze az utókor számára. Hogy milyen elképzelései voltak a magyarságnak saját eredetéről, az nem derül ki az ő előadásából. Ebben a kérdésben kizárólag Kézai és a XIV. századi krónikák szolgálnak felvilágosítással. A magyar krónikairó méltatlankodva utasítja vissza azt a felfogást, mintha a magyarok és húnok pusztába üzött tisztátlan javasasszonyok és démonok nászából születtek volna, büszkén írja le a két mítikus testvér, Hunor és Mogor történetét, akiktől minden hún és magyar eredt. Egy szarvasünő vezetői őket a Maeotis mocsaraiba, itt aztán új hazát alapítanak, majd elrabolva Dula alán fejedelem két leányát, idővel annyira megsokasodtak, hogy végül ez a haza se tudta eltartani őket. Kézai és a XIV. századi krónikások szövegéből még azt is megtudjuk, hogy Hunor és Mogor anyját Enech-nek hívták.⁶² Az „enech“ azonban honfoglaláselőtti török jövevényszó nyelvünkben (inäk) és annyit jelent, mint „szarvasünő“.⁶³ Nehezen hihető el, hogy a krónikás tisztában lett volna a név igazi jelentésével, a nevet szövegébe foglalta, mint-hogy így tanulta. Ha a krónikás szövegét a monda nyelvére próbáljuk lefordítani, akkor a húnok és magyarok ősanynját, Enech-et ugyanolyan mítikus állatósnek kell tartanunk,⁶⁴ mint a turulmadárt az Árpád-ház származásmondájában, vagy a farkast, rozsomákat stb. más pusztai népek genealógiájában. A monda világában természetesen annak is jelentősége van, hogy az új hazát, a Maeotis mocsarai közt, az állatós mutatja meg a mítikus ősöknek.

Kézai Simon mester még világosan elkülöníti egymástól a két mondaanyagot.⁶⁵ Árpád elődeit Ügyekig vezető fel, míg Hunor és Mogor apjáról azt írja, hogy „Menroth gigas“ a Thana fia volt „ex semine Iafeth“. Ez a „Menroth gigas“ pedig nem más, mint a bibliai Nimród óriás, aki az egyházatyák, de Kézai szerint is Bábel tornyát építette. Egyes kéziratvariánsokban valóban „Nemroth“ áll a „Menroth“ helyett.⁶⁶ A XIV. szá-

zadi krónikák közül a Budai-krónika családja és így a Pozsonyi-krónika is ugyanezt a felfogást vallja; csak annyiban tér el Kézai fogalmazásától, hogy az Árpád-ház nemzedékrendjét összeköti a magyarság biblikus és mítikus genealógiájával. Előszámolja Álmós elődeit, nemcsak Elődöt és Ügyeket, de Csabát, Attilát, a hún királyt, és még másokat egészen Nimród óriásig, a Thana fiáig.⁶⁷ De ezzel nagy zavart támasztott a genealógiai számítások terén. A mondában Hunor és Mogor testvérek s kettőjük közül kétségtelenül Mogort kell a magyarok ősenek tartanunk. Ezzel szemben a Budai-krónika családja kénytelen Álmóst Hunor utódának feltüntetni, hiszen Attila csak így foglalhat helyet Álmós nemzedékrendjében. Ezért hagyja ki Mogort s csak ott emlékezik meg róla, ahol a magyarság eredetmondáját beszéli el Kézai előadásának megfelelően.⁶⁸ Felfogását tehát nem vezette következetesen keresztül. Ebből is látszik, hogy az Árpádok bővített genealógiája újkeletű: a XIV. századi krónikaszerkesztő illesztette be abba az alapszövegbe, mely Kézainál tisztábban maradt fenn korunkra.⁶⁹

Egészen sajátos a Bécsi Képes Krónikának és családjának állásfoglalása az eredet kérdésében. Ez a krónika csoport is közli a XIV. századi nemzedékrendbővítést, tehát szerinte is Nimród óriással, a Thana fiával és Jáfet unokájával kezdődik az Árpádok családfája.⁷⁰ Nem vette észre azonban, hogy ez a szövegrész ellentétben áll saját állásfoglalásával, melyet a krónika elején fejtett ki. Nincs igaza annak — jelenti ki —, aki Nimródhoz (nála helyesen a Kám fiához) köti a magyarság származását. Hiszen Nimród birodalma az Óceán, nem pedig a Tanais mentén, Szkítiában, terült el. De a magyarok már azért sem eredhetnek Nimródtól, mert ez esetben Noénak másik fia, Kám volna a bibliai ősiük. „Tehát amint a Szentírás és a szent doktorok mondják — állapítja meg — a magyarok Jáfet fiától, Mágógtól származtak, aki az özönvíz után ötvennyolc esztendővel... bement Évilát földjére és nejétől Enektől nemzette Magort és Hunort, akiktől a magyarok és húnok neveztettek.”⁷¹ Láttuk, éppen Anonymus volt az, aki az Exordia Scythica alapján felállította a magyarság leszármazását Mágógtól, a Jáfet fiától. A Bécsi Képes Krónika írója ugyanezt a felfogást tekinti helyesnek, vagyis Mágógot visszahelyezi a nemzedékrend elejére. Ismerte talán Anonymus művét? Korántsem. De közvetlenül használta — és ezt más adatokból meg lehet állapítani⁷² — ugyanazt az Ösgestát ugyanabban a II. Géza-korabeli folytatásban, mint Anonymus. Ezért joggal tételezhetjük fel, hogy a XIII–XIV. századi krónikák genealógiai táblázatát éppen az Ösgesta alapján vetette el. Ismét ugyanarra az eredményre jutunk, mint már több ízben tanulmányunk folya-

mán: már a XI. századi Ösgesta Mágógot nevezte meg a magyarság ősenek, úgyhogy az Exordia használatát is írójának kell tulajdonítanunk. Anonymus és a Bécsi Képes Krónika előadása azért egyezik e ponton, mert közös forrásból merítették. De ha a Mágóg-féle változat az eredeti, a XIII. századi krónikás, vagyis a későbbi krónikák alapszövegének szerkesztője önkényesen tette meg Nimródot, szerinte a Thana fiát a magyarság ősenek. Érdekes feladat volna ki nyomozni azt, hogy miképen vált Nimród a magyarság ősevé a XIII. századi krónikás szerkesztésében. De ez túlságosan messzire vezetne bennünket. Elégedjünk meg annak a megállapításával, hogy Nimród óriás alakja nem tartozott az Ösgesta állományához, de Thanáé sem. Thana, „Scythiae rex“, ugyan előbukkan Justinusnál,⁷³ a Justinust kivonatoló Exordia szerzője azonban megelégedett róla. A XIII. századi krónikaszerkesztő nem is Justinus művéből vette a nevet, hanem bizonyosan Isidorus Ethimológiájában olvasta.⁷⁴ Tudjuk róla, hogy ezt a művet valóban ismerte.⁷⁵

A közös forrás használata megmagyarázza Anonymus és krónikáink sajátos egyezéseit Szkítia leírásában. Ugyanaz a váz, a felépítés Anonymusnál és a krónikákban, ezt a sok toldás-földés sem tudta megmásítani. Szkítia lakóinak és szomszédainak felsorolása után mind Anonymus, mind a későbbi krónikák Szkítia kiterjedéséről beszélnek Regino alapján, majd ehhez kapcsolódva magasztalják a szkítákat legyőzhetetlenségükért. A két passzus szoros egymásbafonódása biztos jele annak, hogy a magyar források közös alapszövegre támaszkodtak előadásukban.

Anonymus c. 1, 8: „Scithica autem terra multum patula in longitudine et latitudine, homines vero, qui habitant eam, vulgariter Dentumoger dicuntur usque in hodiernum diem et nullius unquam imperatoris potestate subacti fuerunt... Scithica enim gens a nullo imperatore fuit subiugata. Nam Darium regem Persarum cum magna turpitudine Scithici fecerunt fugere et perdidit ibi Darius octoginta milia hominum et sic cum magno timore fugit in Persas. Item Scithici Cirum regem Persarum cum trecentis et XXX. milibus hominum occiderunt. Item Scithici Alexandrum Magnum filium Philippi regis et regine Olympiadis, qui multa regna pugnando sibi subiugaverat, ipsum etiam turpiter fugaverunt... Et absque Dario et Cyro atque Alexandro nulla gens ausa fuit in mundo intrare illorum.”

„Nonne Darium regem Persarum Scithici in fugam converterunt et sic cum timore et maxima turpitudine fugiit in Persas et perdidit ibi octoginta milia hominum? Aut nonne Cyrum regem Persarum Scithici cum trecentis XXX-ia milibus exciderunt? (sic). Aut nonne Magnum Alexandrum filium Philippi regis et regine Olympiadis, qui multa regna pugnando sibi subiugaverat, ipsum etiam Scithici turpiter fugaverunt?”⁷⁶

Kézai c. 6: „Longitudo siquidem Sciticae regionis stadiis CCC et LX extendi perhibetur,

latitudo vero CXC. Situm enim naturalem habet tam munitum, ut in solo locello parvissimo ibi aditus reperitur. Propter quod nec Romani caesares, nec Magnus Alexander, quamvis attentassent, potuerunt in eam introire.⁷⁷

XIV. századi krónikák c. 6: „Longitudo quidem Sytice patrie trecentis et sexaginta stadiis exlenti (*sic*) perhibetur, latitudo C nonaginta. Situm enim habet tam munitum, quod in solo loco uno parvissimo vadus ibi reperitur, propter quod ipsi Scythe nulli imperio, nec etiam Macedonico aliquo tempore sunt subiecti. Et pro tanto vocamus eos Dempptos, id est exemptos ab omni potestate. Dicimus etiam Dentos a dentositate, quia sicut dentes omnia corrodunt et tritulant, ita ipsi omnes alias nationes tritulant. Unde Romani eos vocabant flagellum Dei.⁷⁸

Justinus c. II, 2, 3: „Multum in longitudinem et latitudinem patet. Hominibus inter se nulli fines... Imperium Asiae ter quaesivere: ipsi perpetuo ab alieno imperio aut intacti aut invicti mansere. Dareum, regem Persarum, turpi ab Scythia submoverunt fuga; Cyrum cum omni exercitu trucidaverunt; Alexandri Magni ducem Zopyrionem pari ratione cum copiis universis deleverunt; Romanorum audire, non sentire arma.“⁷⁹

Regino a 889. évnél: „Patet autem multum in longitudinem et latitudinem. Hominibus hanc inhabitantibus inter se nulli fines... Imperium Asiae ter quaesivere, ipsi perpetuo ab alieno imperio aut intacti aut invicti mansere... Darium, regem Persarum, turpi ab Scythia summovent fuga, Cyrum cum omni exercitu trucidaverunt; Alexandri Magni ducem Zopyrionem pari ratione cum universis copiis deleverunt; Romanorum audire, non sentire arma.“⁸⁰

Exordia Scythica, Codex Laurentianus c. 24, 27–30, 34: „Primus toto orbe terrarum Octavianus pronepus Iulio Cesare preter Exitarum regna totum orbem terrarum perdomuit... Exiti et Indie quod antea Romanorum imperium nunquam fuerant subiugati...“

„Apud nullis hominibus alienis imperium fuerunt superati. Darium rege Persarum Exitas turpiter fugaverunt. Amissa Darius centum milia hominum trepidus inde in Persas fugiit. Deinde Cyrum rege Persarum cum trecenta milia de exercitu suo ipsum simul Cyrum trucidaverunt. Alexandrum magnum ducem, qui orbe terrarum totum per praelia caepit, ipsum turpiter fugaverunt.“

„A Romanis arma audierunt, nam non senserunt... Post Cyrum et Darium et Alexandrum magnum ducem nemo ausus est introire.“

„Sicque Exiti ab nullis hominibus superati usque in presens habitare viduntur.“

„Deinde Alexander... totum Orientem perdomuit preter Exitarum regna.“

„mater eius Olympiades“.⁸¹

Exordia Scythica, Codex Bambergensis c. 24, 27, 28, 30: „Octavianus... subiugavit sibi totum mundum absque Scythiam et Indiam... et quamvis non esset Scythia et India illi subiugata...“

„A nullo imperio (imperatore U) superati sunt... Daryum regem cum turpitudine (nem P) fecerunt fugere (fugire P) 'predicti Scithe' (sithe U; 'om. P) et perdidit ibi (om. U) Daryus centum (octoginta U) milia hominum et sic cum timore fugit in Persas. Et (om P) Cyrum regem

Persarum cum trecentis milibus (trecenta milia U) Persarum (persas U, persis P) occidit (occiderunt UP). Alexandrum (-der P) magnum, qui multa regna pugnando 'sibi subiugavit' (subi sili et UP), ipsum turpiter fugaverunt (fugauevunt UP).“

„Pugnas Romanorum audiverunt, sed Romani cum eis non pugnauerunt' (' om. UP) ...absque Cyro et Dario et Alexandro nulla gens ausa fuit intrare infra (om. U) terram illorum.“

„Totum Orientem subiugavit sibi Alexander sine regno Scitharum (sitharum U).“⁸²

Összehasonlítva a közölt szövegrészeket, könnyűszerrel megállapíthatjuk, hogy az eredeti Justinus-szöveg nem hatott a magyar források szövegének kialakulására. Anonymus közbeszúrt mondata: „qui habitant eam“ Regino „inhabitantibus“ kifejezéséhez kapcsolódik, úgyhogy Anonymus „in longitudine et latitudine“ mondatrészéről is fel kell tételeznünk, hogy nem Justinus művéből való, hanem ugyanesak Regino krónikájából.⁸³ A szkíták győzhetetlenségéről Anonymus bőven, a későbbi krónikák eléggé szűkszavúan emlékeznek meg. Nem lehet kétséges, hogy a magyar források az Exordia szövegét fogalmazták át több-kevesebb önkénnyel. Eckhardt Sándor „A pannóniai hún történet keletkezése“ című tanulmányában ennek a passzusnak különösen nagy jelentőséget tulajdonít. Szerinte ugyanis ez az adat azt bizonyítaná, hogy a hún történet írója előtt ott feküdt az Exordia Scythica a maga teljességében. Mert míg Anonymus csak Nagy Sándort nevezi meg azok közt, kik nem bírták legigázni a szkítákat, addig Kézai a római császárokat is felsorolja, akárcsak az Exordia Scythica.⁸⁴ Eckhardt figyelmét azonban elkerülte, hogy egyhelyütt Anonymus is császárokról beszél, sőt olyan fordulatot is használ, mely Kézai szövegezésével rokon (intrare — introire). Kézai „introire“ végzetű mondata kiveszett a XIV. századi krónikák szövegéből, e helyett azonban közölnek egy másik mondatot „nulli imperio“ kezdettel, mely Anonymusnál is előfordul s ugyanesak Exordia-átvétel, mégpedig a Bambergi-kódex változatában. Ez a körülmény arra mutat, hogy későbbi krónikáink alapszövege a XIII. századból sokkal terjedelmesebb volt a ma ismert Kézai-krónikánál: magában foglalt olyan Exordia-szövegeket is, melyek nem maradtak reánk. Más kérdés, hogy milyen úton kerültek ezek a szövegek a XIII. századi szerkesztés szövegébe. Mint megfigyelhettük, Szkítia kiterjedését és a szkíták legyőzhetetlenségét valamennyi magyar szöveg egymással összekapcsolva közli. Ez az egyezés csak úgy magyarázható meg, ha felteszünk, hogy az Exordiát közös forrásuk, a XI. századi Ösgesta írója használta.

Hogy valóban így kell elképzelnünk a magyar források egymáshoz való viszonyát, az világosan kiviláglik egy Regino-átvételtől. Anonymus azzal zárja le Szkítia leírását,

hogy kitér a magyarok szkitiai elköltözésének okaira. Ez a rész Kézainál és a XIV. századi krónikákban is felbukkan.

Anonymus c. 1, 5: „Scythica enim terra quanto a torrida zona remotior est, tanto propagandis generibus salubrior. Et quamvis admodum sit spatiosa, tamen multitudinem populorum inibi generatorum nec alere sufficiebat, nec capere.”

„Et terra illa nimis erat plena ex multitudinem populorum inibi generatorum, ut nec alere suos sufficeret nec capere, ut supra diximus.”⁸⁵

Kézai c. 5, 6: „Factum est autem, cum diutius in ipsius paludibus permansissent, in gentem validissimam succrescere inceperunt, nec capere eos potuit ipsa regio et nutrire.”

„a zona torrida distans.”⁸⁶

XIV. századi krónikák c. 5: „Factum est autem, cum diutius in paludibus Meotidis habitassent, in gentem validissimam crescere ceperunt, nec eos capere ipsa regio poterat aut nutrire.”⁸⁷

Regino a 889. évnél: „Habundant vero tanta multitudine populorum, ut eos genitale solum non sufficiat alere. Septemtrionalis quippe plaga, quanto magis ab estu solis remota est et nivali frigore gelida, tanto salubrior corporis hominum et propagandis gentibus coaptata.”⁸⁸

A magyar források közös passzusa kétségtelen Regino-átvétel. De a magyar források nemcsak Regino krónikájával egyeznek e pontban, hanem szövegeik egymásra is szerfelett hasonlítanak. Anonymus „a torrida zona” kitétele Kézainál is feltűnik, viszont hiányzik Reginónál. Ugyanígy nincs Regino szövegében a „capere”, pedig Anonymus, Kézai és a XIV. századi krónikák egyaránt élnek vele. Eddigi fejtegetéseink alapján úgy kell felfognunk e források egybehangzását ezen a ponton, hogy mind Anonymus, mind a későbbi krónikák Reginót nem ismerték közvetlenül, hanem csak főforrásuk, az Ősgesta közvetítésével.⁸⁹

Végére értünk fejtegetéseinknek. Eckhardt Sándor idézett cikkében annak a nézetének ad kifejezést, hogy a XIII. századi krónikaszerkesztő ú. n. hún történetébe is kerültek Exordia-szövegrészek.⁹⁰ Párhuzamos helyei azonban nem elég meggyőzőek.⁹¹ Feltehető ugyanis, hogy Macrinus különös tartományainak nevei, vagy a baktriai királylány említése egy előttiünk ismeretlen forrásban is megvolt, hiszen ennek a regényes hún történetnek forrásait még nem sikerült tisztázni teljesen. Az irodalomban uralkodó nézet szerint az ú. n. hún történet csak a XIII. században keletkezett,⁹² az Ősgesta írója a XI. században még nem használhatta fel. Az ú. n. hún történet tehát csak úgy gazdagodhatott Exordia-átvételekkel, ha írójáról feltételezzük, hogy olvasta az Exordia Scythica néven ismert Justinus-kivonatot. Már pedig ezt tanulmányunk eredményei alapján nehéz elképzelnünk.

Fejtegetéseink nem voltak talán hiábavalóak. A szövegek egybevetéséből kiderült

az, hogy Anonymus és a későbbi krónikaszerkesztők sohasem látták az Exordia Scythica-t teljes szövegében. Csak annyit ismeretek belőle, amennyit az elveszett XI. századi Ősgesta ismeretlen írója felhasználó műve megírásánál. Ez a megállapítás azonban nemcsak forráskritikai értékű, jelentősége általános történeti. Minthogy Anonymus az Exordia Scythica szövegét csak közvetve, töredékesen, ismerte, nincs okunk többé kételkedni abban, hogy műveltségét nem az Exordia igazi hazájában, Itáliában szerezte, hanem Franciaországban, ahol a XII. század második felében egy új renaissance-mozgalom kelt szárnyra. Ennek a középkori renaissance-nak legkimagaslóbb alakja kétségtelenül ő volt. Művét, a Gesta Hungarorum-ot egy egyetemes európai szellemi mozgalom hívta életre, éppen ezért jelentősége sem csupán magyar, hanem egyúttal egyetemes európai ügy. De ezzel nagy feladat hárul a magyar történetírára. Végre itt az ideje annak, hogy mi, magyar történetírók, tisztázzuk a Gesta Hungarorum néven reánk jutott első magyar történeti mű helyét az egyetemes európai irodalom történetében.

Váczy Péter.

JEGYZETEK:

- ¹ Domanovszky Sándor: Anonymus és a II. Géza-korabeli Gesta. Századok, 1933. 180—84. l.; a szerző tanulmánya: A Vazul-hagyomány középkori kútfőinkben. Levéltári Közlemények, 1940—41. 337—38. l. — ² Hóman Bálint: A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII—XIII. századi lezárma. 1925. 45. l.; Honti János: Anonymus és a hagyomány. Minerva-könyvtár 60. 1942. — ³ Győry János: P. mester franciaországi olvassmányai. Magyarstudomány, 1942. 8—25. l. — ⁴ E kérdést Fest Sándor tanulmánya (Anonymus angol forrásai. Egyetemes Philologiai Közlemények, 1935. 162—179. l.) után sem tartjuk lezártnak. V. ö. Győry: i. m. 17—20. l. — ⁵ A legáltalánosabb felfogás szerint Reginót csak az elkallódott XI. századi Gesta írója olvasta. Ilyen értelemben ír Domanovszky Sándor: Kézai Simon mester krónikája. 1906. 87—94. l.; Anonymus és a II. Géza-korabeli Gesta. 172—178. l.; Hóman: i. m. 79—81. l.; Deér József: Szkitia leírása a Gesta Ungarorumban. Magyar Könyvszemle, 1930. 252. l. — ⁶ Franz Rühl, az Exordia első közlője óta (Zu den Quellen des anonymen Notars des Königs Bela. Forschungen zur Deutschen Geschichte, 1883. 601—608. l.) az irodalomban általános az a nézet, hogy Anonymus közvetlenül használta az Exordiát. L. Föti József Lajos: Góg és Magóg. Irodalomtörténeti Közlemények, 1913. 54—59. l.; Hóman: i. m. 45. l.; Deér: i. m. 254, 256. l.; Győry János: i. m. 11—12, 17. l. Ezzel szemben Eckhardt Sándor (A pannóniai hún történet keletkezése. Századok, 1928. 605—608. l.) lehetségesnek tartja, hogy az Exordiát már Anonymus és Kézai közös forrása feldolgozta. — ⁷ L. Győry: i. m. 11, 22. l. — ⁸ L. Fest: i. m. 163—64. l. — ⁹ L. Fr. Kurze bevezetését Regino kiadásához (Scriptores rerum Germanicarum. 1890.). Ezenkívül még Fr. Kurze: Handschriftliche Überlieferung und Quellen der Chronik Reginos und seines Fortsetzers. Neues Archiv, 15. évf. 1890. 293. s a köv. l.; W. Wattenbach, Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter. I. 1904. (7. kiad.) 3. s a köv. l. V. ö. még Levison, Neues Archiv, 46. évf. 1926. 258. l. — ¹⁰ L. Theodor Mommsen bevezetését az Exordia Scythica kiadásához: Chronica minora II (Monumenta Germaniae Historica. Auctorum antiquissimorum tomus XI) 308—10. l. — ¹¹ L. Szilágyi Loránd: Az Anonymus-kérdés revíziója. Századok, 1937. 188. l. — ¹² A XII. század közepén be-

következett átalakulásról: Ch. H. Haskins, *The Renaissance of the twelfth century*. 1933; G. Paré, A. Brunet et P. Tremblay: *La Renaissance du XIIe s.* 1933; Nordström: *Moyen Age et Renaissance*. 1933; G. Weise: *Die geistige Welt der Gotik und ihre Bedeutung für Italien*. 1939. V. ö. még K. Hampe: *Der Kulturwandel um die Mitte des 12. Jhs. Archiv für Kulturgeschichte*, 1931. 129–150. l.; W. Goetz: *Die Entwicklung des Wirklichkeitssinnes vom 12. zum 14. Jh., uo.* 1937. 33–73. l. Az irodalomra: L. Olschki: *Romanische Literaturen des Mittelalters (Handbuch der Literaturwissenschaft)*. 1928. A művészetekre: R. Hamann: *Deutsche und französische Protorenaissance und ihre Ausbreitung in Deutschland*. 1922; H. Tietze: *Romanische Kunst und Renaissance. Vorträge der Bibliothek Warburg 1926–27*, 1930. V. ö. a szerző könyvével: *A középkor története*. 2. kiad. 599–606. l. — ¹³ A magyar vonatkozásokra: Kardos Tibor: *Középkori kultúra, középkori költészet. Év n.; Dercsényi Dezső: Ókor a középkor művészetében*. 1944. 53. 65. l. V. ö. a szerző: *Ösműveltség és középkori kultúra. Magyar művelődéstörténet*. I. Év n. 124–132. l. — ¹⁴ Szilágyi Loránd: i. m. — ¹⁵ Hogy a Gestát kezdő initiale sigla: Jakubovich Emil: P. mester (Klebsberg-emlék-könyv). 1925. 169–213. l.; Szilágyi Loránd: i. m. 29–33. l. — ¹⁶ Győry János: i. m. 9–10. l. — ¹⁷ E. Mészáros: *Qua ratione Anonymus Hungarus in conscribendis Gestis suis Sacra Scriptura usus sit* 1936. — ¹⁸ Hóman Bálint: *A magyar hún-hagyomány és hún-monda*. 1925. — ¹⁹ Győry János: i. m. 23–25. l. — ²⁰ Szilágyi Loránd: i. m. 33–36. l. — ²¹ Győry János helyesen ismerte fel, hogy a romkultusz a XII. századi renaissance egyik lényeges eleme. L. i. m. 19–20. l. Kézai és a XIV. századi krónikák ismerik Budavár német Ecilburg nevét, de ez semmiképp sem bizonyít a mellett, hogy a XI. századi Gesta Hungarorum ugyancsak ismerte. V. ö. Hóman Bálint: *A magyar hún-hagyomány és hún-monda* 31. 66. l. A megújítás gondolata nincs meg se Kézainál, se a későbbi krónikákban. Ez is arra látszik mutatni, hogy alapszövegükben, a XI. századi Gestában sem volt benn. — ²² L. a kéziratok felsorolását a Kurze- és Mommsen-féle kiadás előszavában. V. ö. Fr. Rühl fejtegetéseivel a *Neue Jahrbücher für klassische Philologie* 1880. évfolyamában (561. l.). — ²³ L. Mommsen előszavát az Exordia kiadásában, valamint Győry János i. m. 12. l. — ²⁴ A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány. Nyelvtudományi Közlemények, 1918. 146. l. — ²⁵ I. m. 606. l. — ²⁶ I. m. 12. 17. l. — ²⁷ L. a 6. jegyzetet. — ²⁸ *Scriptores Rerum Hungaricarum* I. 1937 ed. Jakubovich 34, 14–14, 19–20; 35, 5; 37, 6. — ²⁹ *Scriptores Rerum Hungaricarum* I. ed. Domanovszky 145, 17–22. — ³⁰ *Scriptores Rerum Hungaricarum* I. ed. Domanovszky 252, 10–14. — ³¹ *Chronica minora* II. ed. Mommsen 319; 320–21. — ³² *Chronica minora* II. ed. Mommsen 319. — ³³ *Iustinus Trogi Pompei Historiarum Philippicarum Epitoma*. ed. Ieep (Teubner, editio minor, 1872) 14. l. — ³⁴ *Scriptores Rerum Germanicarum in usum scholarum* (1890) ed. Kurze 131. — ³⁵ V. ö. Deér: i. m. 255. l. Az „Etyl” megvan már Anonymusnál (c. 7: „fluvium Etyl”). A kérdés szempontjából mellékes, hogy a XI. századi Gesta Ungarorum ismerte-e már ezt a folyónevet? Az „a tergo” kezdetű mondatban mindenesetre nem az „Etyl”, hanem a „Thanais” folyót nevezte meg. — ³⁶ Fr. Rühl: *Zu den Quellen des anonymen Notars 602. l.; Deér: i. m. 253. l.* — ³⁷ Deér a Regino-átvételeknek túlzott jelentőséget tulajdonít. Minthogy az Exordiának csak egyik variánsát vette tekintetbe, a „tergo”, „flumen” szavakat is Regino szövegéből magyarázza, holott ezeket megtalálhatta volna az Exordia másik variánsában. Az ő nyomán ír Győry János: *Adalékok XI. századi krónikáinkhoz. Egyetemes Phil. Közl.* 1943. — ³⁸ *Scriptores* I. 34, 14–19; 36, 7–10. — ³⁹ *Scriptores* I. 34, 19–20; 35, 4–5; 35, 18–36, 17; 36, 24–29; 37, 2–5. — ⁴⁰ *Scriptores* I. 145, 20–26. — ⁴¹ *Scriptores* I. 252, 13–17. — ⁴² *Chronica minora* II. 319, 320. l. — ⁴³ *Chronica minora* II. 319, 320. l. — ⁴⁴ Domanovszky: Kézai Simon mester krónikája. 1906. 39. s a köv. l.; Eckhardt Sándor: i. m.; Gombocz Zoltán: i. m.; G. Fehér: *Beiträge zur Erklärung*

der auf Skythien bezüglichen Angaben der ungarischen Chroniken. *Kőrösi Csoma-Archivum* I. 1921; Hóman Bálint: *Gesta* 54–59. l. — ⁴⁵ *Chronica minora* II. 319, 320. l. — ⁴⁶ *Uo.* 319. l. — ⁴⁷ *Scriptores* I. 34, 19–21; 35, 5–8, 15–18. — ⁴⁸ *Uo.* I. 294, 4; II. 51, 14. — ⁴⁹ E kérdésekről ír Hóman Bálint: *Gesta* 23–25, 47. l. — ⁵⁰ *Uo.* — ⁵¹ *Scriptores* I. 284, 14, 34; II. 31, 5–6. — ⁵² *Scriptores* I. 35, 6–7. — ⁵³ *Uo.* 249, 11, 24. — ⁵⁴ *Uo.* 38, 5. V. ö. a XIV. sz. krónikák megfelelő helyével: *uo.* 284, 14. V. ö. Pais Dezső: *Magyar Anonymus*. 1926. 25. l. — ⁵⁵ Kézai c. 6; XIV. századi krónikák c. 6. (*Scriptores* I. 146, 27; 253, 1.) — ⁵⁶ Domanovszky Sándor: *A budai krónika (különnyomat a Századok 1902. évfolyamából)* 62. l.; Kézai Simon mester krónikája 28. l. — ⁵⁷ Az erre vonatkozó legfontosabb tanulmányok: A. Alföldi: *Die themiomorphe Weltbetrachtung in den hochasiatischen Kulturen. Jahrbuch des deutschen Archäologischen Instituts* 46, 1931. 393. s a köv. l.; J. Deér: *Heidnisches und Christliches in der altungarischen Monarchie* 1934. 49. s a köv. l. — ⁵⁸ c. 27 (*Scriptores* I. 163, 19). — ⁵⁹ Deér: *Heidnisches* 49. l. — ⁶⁰ *Scriptores* I. 38, 1–14. — ⁶¹ *Uo.* I. 284, 12–21. — ⁶² Kézai c. 2, 4, 5; XIV. századi krónikák c. 4, 5 (*Scriptores* I. 141, 143–145, 249–251. l.). A Hunor-Magyar névadásról: Németh Gyula: *A honfoglaló magyarság kialakulása*, 1930. 216–220. l. — ⁶³ Bárczi Géza: *Magyar szófjeltő szótár*, 1941. 326. l. „ünő”. V. ö. Solymossy Sándor: *Monda. A magyarság néprajza* III. 188–192. l.; Eckhardt Sándor: *Attila a mondában (Németh Gyula: Attila és hűnjai)* 1940. 150–51. l. — ⁶⁴ L. Solymossy Sándor: i. m. A csodaszarvas-mondára l. Solymossy Sándor: *A magyar csodaszarvas-monda. Magyarságtudomány* I. 1942. 157–75. l.; Berze Nagy János: *A csodaszarvas mondája. Ethnogr.* 1927. klny. 36. l. — ⁶⁵ A megkülönböztetés a legújabb irodalomban sem vált tudatossá. — ⁶⁶ *Scriptores* I. 143, 6, 27. — ⁶⁷ XIV. sz. krónikák c. 26; Pozsonykrónika c. 24 (*Scriptores* I. 284–85. l.; II. 31. l.). — ⁶⁸ c. 4, 5 (*Scriptores* I. 250–52. l.). — ⁶⁹ Domanovszky Sándor: Kézai 24. s a köv. l. — ⁷⁰ c. 26 (*Scriptores* I. 284–85. l.). — ⁷¹ c. 3, 4 (*Scriptores* I. 243–250. l.). — ⁷² Hóman Bálint: *Gesta* 72. l. — ⁷³ I. m. I. c. 1. (ed. Ieep 4. l.) „rex Tanaus”. — ⁷⁴ *Etym.* XIII 21, 24: „Tanaus fuit rex Scytharum”. (H. Philipp: *Die historisch-geographischen Quellen in den etymologiae des Isidorus von Sevilla*. II. Textausgabe. 1913. 76. l.) Ezzel szemben a régi, Arevalo-féle kiadásban (Róma, 1797–1803), melyet Migne és Otto (1833) is követett, „rex Scytharum primus” olvasható. Az elveszett Ösgestában — mint láttuk — Szkitiának első királya Mágóg volt. A XIII. századi krónikaszerkesztő bizonyára ezen az alapon csérelte ki Mágóg nevét a Thanáéval. Hogy a krónikaszerkesztő nem Justinus eredeti művéből, hanem Isidorus Etymológiájából vette Thana nevét, az Justinus szövegéből derül ki. Justinus ugyanis sehol sem állítja, hogy Tanaus a szkíták első királya volt. Feltehető, hogy a XIII. századi krónikaszerkesztő az Etymológiát olyan variánsban használta, melyben a „rex Scytharum primus” toldás fordult elő. — ⁷⁵ Kézai krónikája c. 3: „prout Iosephus, Isidorus, Orosius...” (*Scriptores* I. 142, 23). V. ö. Hóman Bálint: *Gesta* 63. l. — ⁷⁶ *Scriptores* I. 34, 21–35, 4; 36, 17–24; 36, 29–37, 2; 44, 13–20. — ⁷⁷ *Uo.* I. 146, 10–15. — ⁷⁸ *Uo.* I. 254, 1–10. A „Dempti” az Anonymusnál fennmaradt „Dentumoger” alapján készült. Ez is a mellett bizonyít, hogy Anonymus és a krónikák szerzői közös alapszövegre támaszkodtak szövegük megírásánál. V. ö. Deér József: *Szkítia* 255. l. — ⁷⁹ I. m. 14, 15. l. — ⁸⁰ I. m. 131–32. l. — ⁸¹ *Chronica minora* II. 318–322. l. — ⁸² *Uo.* II. 318–607–608. l. Deér József (*Szkítia* 251. l. jegyzet) Eckhardt okfejtése alapján lehetségesnek véli, hogy „Anonymus és Kézai egymástól függetlenül aknázták ki” a Justinus-kivonatot. — ⁸³ *Scriptores* I. 37, 5–8; 39, 22–23. — ⁸⁴ *Uo.* I. 145, 8–11; 145, 19–20. — ⁸⁵ *Uo.* I. 252, 1–3. — ⁸⁶ I. m. 132. l. — ⁸⁷ Ez a felfogása Deér Józsefnek is (*Szkítia* 252. l.). — ⁸⁸ I. m. 605–608. l. — ⁸⁹ L. Deér József bírálatát (*Szkítia* 251. l. jegyzet). — ⁹⁰ Hóman Bálint: *Gesta* VII. fejezet.

ADALÉKOK

A PARASZTCSALÁDOK LESZÁRMAZÁSA ÉS TÖRTÉNETE KUTATÁSÁNAK MÓDSZERTANÁHOZ

Amióta a felvilágosodás kora a történelem fogalmát és a történetírás tárgyát az állami és a politikai élet keretein túl kibővítette, a történetírók figyelme kezdett ráirányulni a parasztságra is, amely a jobbágyság fennállása korában az állami életben csak földesurain át juthatott jelentőséghez és így a történetírásban is jóformán észrevétlenül maradt. De hosszú ideig azután is úgy volt, hogy a történelem a parasztsággal inkább csak a jobbágýfelkelések kapcsán foglalkozott.¹ És persze ennekfolytán a történelem segédtudományai még kevésbé iktatták munkakörükbe a parasztságra, nevezetesen a parasztesaládok leszármazására és történetére vonatkozó kutatást.

A XIX. század második fele óta azonban az érdeklődés ebben az irányban jobban kiterjedt és megerősödött, s a nyugati államokban idő folytán a parasztesaládok történetének, és amennyiben lehetséges volt, leszármazásának kutatása is megindult. Néhány évtized óta szórványosan Magyarországon is jelentek meg ilyen tárgyú munkák és tanulmányok;² de, bár köztük nagyon elismerést érdemlőket is találunk, a kísérlet még mindig csak kezdetén van.

Hogy a magyar parasztesaládok történetének kutatása fontos és sok szempontból jelentős eredményekre vezethet, azt ma már nem szükséges bizonyítgatni. A parasztság és a falu a társadalmi és politikai érdeklődésnek egyik fontos gócpontjába került, s az idevágó kérdések vizsgálatához a parasztesaládok története értékes adatokat szolgáltathat és szolgáltat is. Azonban az ilyenmő és a régibb jellegű családtörténeti és leszármazási kutatások között lényeges különbség van. Míg a nemesi és részben a polgári családok történetének és leszármazásának kutatása, főként ha élő családokról volt szó, elsősorban többnyire az egyes családok multjának megismerése végett történt, a parasztesaládoké elsősorban szociális érdekből, szociális tanulságok levonása céljából szükséges. A kutatás célja tehát itt lényegileg más, mint a rendi családtörténeté. De mások a források is, melyekben a parasztesaládok leszármazását és történetét kutatóknak az anyagot keresnie kell. Hiszen az erre felhasználható adatokat kevésbé oklevelekből és más, főként a középkori történet kutatásában fontos forrásokból kell és lehet összeállítani; az oklevelekben, krónikákban stb. a parasztesaládok történetére nézve felhasználható adatot aránylag keveset találunk. (Újkori aktákban már inkább.) Az egyházi anyakönyvek, az urbáriumok, telekkönyvek, uradalmi, vármegyei és

országos összeírások (conscriptiók), tagosítási iratok, földkönyvek stb. itt a főforrások;³ ezeknek pedig sikeres felhasználására más módszert kell alkalmaznunk, mint az oklevelekénél. Szükséges tehát a megfelelő módszer keresése és megállapítása, melyet az ilyen fajta, még a kezdetben levő kutatásokban követnünk kell. Kétségtelen, hogy a módszer előzetes ismerete nélkül is hozzá lehet a kutatáshoz fogni, és az így összegyűjtött adatok alapján is lehet jó munkát írni. Hiszen idő folytán a gyakorlat maga is rávezetheti a kutatót az alkalmas módszerre; de ez rendszerint csak későn, sok tévedés után szokott bekövetkezni: a helyes módszert így csak olyankor találjuk meg, amikor a forrásoknak egy részét előbb a helyes módszer ismerete nélkül s éppen ezért eredménytelenül használtuk, s amikor még egyszerűen már rendszerint nem juthatunk hozzá ugyanazokhoz a forrásokhoz, hogy azokra is a megfelelő módszert alkalmazzuk.

A következőkben a parasztesaládok leszármazásának és történetének kutatásában alkalmazható módszertannak leendő teljes kialakulásához szeretnék, jórészt saját tapasztalataim alapján, adalékokkal járulni, felhasználva természetesen az eddig megjelent feldolgozásokból levonható tanulságokat is.

Tapasztalataimat akkor szereztem, amikor — évekkel ezelőtt — a gödöllői magyar földműves családok közül, vagyis a volt Grassalkovich-uradalom jobbágýainak most is élő leszármazottai közül egyet (a Pálinkás-családot) választottam ki, s ennek leszármazására és történetére kerestem adatokat.

Es itt mindjárt a legelső módszertani kérdést, a tárgy megválasztását érinthetem: miért akartam éppen ilyen családdal foglalkozni?

A parasztesaládok leszármazásának és történetének kutatása legtöbbször az adatok hiányán akad fenn. Az emlékezet és a szóbeli hagyomány ritkán ér náluk vissza tovább két-három nemzedéknél, s még így is csak nagyon óvatosan használható fel. Írásbeli feljegyzésekkel pedig maguknál a magyar parasztesaládoknál még ritkábban találkozunk. Az írásos adatok nagyobb mennyiségét és a távolabbi multba való visszanyúlását leginkább a volt nagyuradalmak jobbágýságából kialakult parasztfalvak családaira vonatkozólag remélhetjük, persze nem maguknál a családoknál, hanem a volt uradalmak irattárában (amennyiben ezek az irattárak, vagy azoknak iratai fennmaradtak), valamint a közlevéltáraknak már fentebb érin-

tett, idevágó anyagában. Ehhez járul még az a körülmény is, hogy az ilyen, uradalmi jobbságából kialakult parasztfalvak lakosságán a hosszúidejű együttélés és az összeházasodás következményeit, és az etnográfiai jelenségeknek esetleg századokon át történt kialakulását tanulmányozhatjuk. Természetes az is, hogy a hosszú egy-helyen-élés folytán az egyházi anyakönyvek is tartalmasabb és jól felhasználható források lesznek.

A gödöllői parasztesaládokra vonatkozó kutatás ilyen szempontokból eleve is kecsesítő volt éppen a források kielégítőnek ígérkező mennyisége folytán.

Először is a gödöllői református egyház születési (keresztelési), házassági és halálozási anyakönyveit néztem át gondosan. A gödöllői földműves parasztesaládok t. i. legnagyobb részét református vallásúak. Azután kiegészítésként a gödöllői róm. kat. egyház anyakönyveit, majd a gödöllői volt korona-uradalom (az egykori Grassalkovich-uradalom) gazdasági igazgatóságának irattárát és a gödöllői járásbíróság telekkönyvi osztályának régi iratait tanulmányoztam. Budapesten pedig az Országos Levéltárnak Gödöllőre vonatkozó összeírásait és a pestvármegyei levéltár conscriptiois köteteit néztem át kutatásaim céljának szempontjából. Hasznos adatokat reméltem az óbudai volt pénzügy-igazgatóságnak állítólag a pestvidéki törvényszék irattárába került iratai közt a tagosítási jegyzőkektől is; a törvényszéki irattár azonban az ostrom alatt olyan feldúlt állapotba került, hogy az általam keresett iratoknak 1946 őszén sem lehetett még nyomára jutni. Hasonlóképpen meghiúsult a Hédervárra került Grassalkovich-levéltár felhasználása iránt táplált reményem is, mert a levéltárnak, tudomásom szerint, a Hédervári-levéltárral együtt nagy része elpusztult a háború alatt.

Kutatásaim végeredménye a Pálinkás-család leszármazásának és történetének teljes összeállítása lesz, sőt, ha tervem megvalósítása sikerül, az összeházasodás által egybekapcsolt gödöllői parasztság történetének áttekintését is elkészítem. Ezen a helyen azonban kutatásaimnak csupán módszertani tanulságait — most ezeknek is csak egy részét — óhajtom bemutatni; nem elméletben, hanem a kínálkozó példákon, szemléletesen.

Az egyházi anyakönyvek adatainak felhasználása.

Ambár az egyházi anyakönyvek vezetését már a trienti zsinat elrendelte (1563), az anyakönyvvezetés nálunk későn kezdett elterjedni. Akadnak ugyan már a XVI. század végéről valók is, de bizony még a XVII. századból fennmaradt anyakönyvi bejegyzések is ritkák. Így a gödöllői ref. egyház keresztelési, házassági és halálozási bejegyzései, melyek az 1722. évvel kezdődnek, elég ko-

raiaknak mondhatók. Az első, kis fólió kötet címlapján ezt találjuk: „A Gödöllői Reformata Ekklesiának Matricularis Könyve, melyben Az 1722-dik Esztendőüül fogva a született magzatoknak, az megholtaknak és házassútnak neveik registráltatnak Marosi Mihály akkori Tanító által.“ (Marosi voltakép prédikátor volt.) Ettől kezdve, időnkint változó formában és egymásután következő kötetekben vezették az egymást felváltó gödöllői lelkészek a bejegyzéseket. A bejegyzések túlnyomó része Gödöllő uradalmi kuriális helység ref. vallású jobbjaira vonatkozik, akiknek utódai a mai gödöllői parasztesaládok. Minthogy pedig a bejegyzett személyek nevei közt kezdettől fogva számos ma is élő parasztesalád neve szerepel, az anyakönyvek nem kevesebb, mint két és egy-negyedszázados parasztesaládi leszármazások összeállítására mutatkoznak alkalmasoknak.

S a ref. lelkészségen őrzött, folytatólagos anyakönyvek átvizsgálása ezt a várakozást valóban ki is elégíti. De persze nem akadályok és nehézségek nélkül. A bejegyzések itt-ott hiányosak, tévesek vagy nem eléggé pontosak és elég gyakran próbára teszik a kutató jártasságát és képességeit a hiányok és tévedések felismerésére s az összefüggések helyes megállapítására, vagy elfogadható valószínűségek találására.

a) Hiányok, tévedések és pontatlanságok.

A gödöllői ref. egyházi anyakönyvek bejegyzései 1722-től csak 1739-ig mennek folyamatosan, mert itt megszakadva, különféle declaratiók, rendeletek, pro memoriák stb. másolatai következnek. Ezek után az 1801. évvel kezdve ismét keresztelési bejegyzéseket találunk 1804-ig, majd megint másjellegű bejegyzések után 1775-től 1801-ig keresztelések, ezután 1787-től kezdve 1804-ig házasságok bejegyzése, utána pedig 1786-tól 1804-ig a halálozásoké következik. A könyv végén ismét másjellegű feljegyzések vannak. Látnivaló, hogy az 1739-i megszakítás után üres helyet hagyott az, aki a keresztelési bejegyzéseket 1775-ben folytatta, de az üres helyre mégsem a közbeeső évek utólagos bejegyzése következett, hanem előbb az említett vegyes bejegyzéseket, majd az 1801—1804-i kereszteléseket írták oda. A könyvből tehát az 1739—1775 közötti anyakönyvi rész kimaradt.

Ezt a hiányt részben pótolja egy másik, kis kvart formájú könyv „T. T. Idősbb Váradí István Gedellői Prédikátor Ur jedzése a mostani fenn álló második Templom építésétől fogva“ címmel. Ebben 1745-től 1765-ig keresztelési bejegyzések vannak s a végén 1745-ből házasságkötések, közben pedig egy oldalon szintén házasságok jegyzéke 1748-ból.

E szerint a keresztelések az 1740—44. és 1766—74-ig terjedő időből, a halálozások és házasságok pedig (ez utóbbiakra vonatko-

zólak az 1745. és 1748. évek kivételével) az egész 1740—1774-i szakaszból hiányzanak.

Miért szakadtak meg a bejegyzések 1739-ben, azt nem tudjuk biztosan megállapítani. De 1745-ben mindenesetre új rendszert kezdett Váradí I. prédikátor, mert a keresztelei bejegyzések számára külön könyvet nyitott (s valószínűleg a házasságoknak és halálozásoknak is külön-külön egyet), míg addig mind a háromféle bejegyzést egyazon könyvbe vegyesen vezették be. De az újítás nemcsak ebben állott. Az első könyv bejegyzéseinek írását megfigyelve, azt 1722-től 1731-ig nemcsak egy kéztől származónak, hanem egy napról, vagy legalábbis közel egyidőből valónak találjuk. Ezeket a bejegyzéseket tehát nem esetenként, hanem egyszerre, utólagosan írták be a könyvbe, részint emlékezetből, részint talán papírlapokra vetett feljegyzéseiből. 1732-ben — úgy látszik — az egész évi bejegyzéseket egyszerre, 1733-tól 1739-ig pedig hónaponként vezették be az anyakönyvbe. 1745 óta az új könyvbe már esetről esetre írták a bejegyzést; ezt mutatják a mindig kitett napi dátumok is, amelyek az első könyvben 1740 előtt csak nagyon ritkán vannak beírva.

Az ekként felismert régi, kezdetleges rendszer magyarázza meg a különösen eleintén előforduló „filia subulei“, „uxor fabri“ stb. név nélküli, valamint a „filia Pálincás“ (keresztneve nélkül) stb. pontatlan bejegyzéseket. De ugyanennek a körülménynek az ismerete int arra is, hogy ezeket a bejegyzéseket óvatossággal és lehetőleg ellenőrizve használjuk fel.

A bejegyzések hosszabb-rövidebb időn át való kimaradása persze más anyakönyvekben is előfordul és nem egyszer megakasztja kutató munkánkat. A gödöllői anyakönyvekben fokozza a bajt az, hogy az 1780-as évekig a kereszteleseknél csak az atya neve van feltüntetve, az anyáé hiányzik, ami egyidőben élő azonosnevű személyek esetén tévedésre vezethet. A hiányt azonban elég gyakran lehet más források adataival, vagy magában az anyakönyvben található egyéb adatok alapján pótolnunk.

Jó útbaigazító pl. az, hogy halálozásoknál 1775 óta (házasságoknál csak a XIX. század közepe óta) feljegyezték az illető személy életkorát is, bár egyideig nem következtesen. Pl. sokáig kereshetnők eredménytelenül az anyakönyvben Pálincás Mihály „curator“-nak, a Pálincás-család egyik tekintélyes tagjának születési (illetőleg keresztelei) évét. Azonban az 1809. január 20-i halálozási bejegyzésnél ott találjuk az életkort is: P. 4 Mihály 67 éves korában halt meg. Tehát 1741-ben született, s bár ebből az évből hiányzanak a keresztelei bejegyzések, 1741-et állapíthatjuk meg a curator születési évül.

Hasonló eset a következő is: 1833. július 1-én elhunyt P. János. Csak az a megjegyzés

van a halott neve mellett, hogy 62 éves volt s hogy „sinlődött“ és hogy az ekklézsiára 5 forintot hagyott. A XVIII. században a keresztelei anyakönyvekben sok P. János szerepel, de ha ezek bármelyikével akarnók az 1833-ban elhunytat azonosítani, tévednénk. A kitett 62 éves életkor ugyanis azt mutatja, hogy ez a P. János 1771-ben született, ebből az esztendőből pedig hiányzanak a keresztelei bejegyzések, tehát a többi (meglévő) években keresztelek mindenikével hibás volna az azonosítás.

Olykor az elhunyt életkorának kitétele mellett egyéb segítő adatot is találunk.

1809. augusztus 5-én meghalt id. P. András, Nagy Éva férje, 40 éves. 1810. április 10-én pedig elhunyt egy másik id. P. András, szintén 40 éves. Bejegyzési tévedésre kellene gondolnunk, ha az elsőnél a feleség neve nem utalna éppen arra, hogy itt egyforma nevű két emberről van szó. De az asszony nevének ismerete egyébként is hasznos. Az életkor alapján u. i. a jelen esetben csak azt állapíthatjuk meg, hogy az egyik P. András 1769-ben, a másik 1770-ben született; s mivel ezekből az évekből az anyakönyvi bejegyzések hiányzanak, egyik P. András szüleinek nevét sem ismerjük s a leszármazási táblákba nem tudnók őket beiktatni. Azonban a feleség neve rávezet a helyes útra. A házassági anyakönyvben 1793. január 8-ánál megtaláljuk, hogy Nagy Évát e napon vette nőül *hídvégi* P. András. Hídvég akkoriiban Gödöllőnek egyik utcácskéje volt, s ennek ismerete (más, nem anyakönyvi adatok alapján) rávezet arra, hogy ez a P. András a Pálincások melyik ágához tartozott, s hová kapcsolható.

Bár ekként az elhunytak életkorának anyakönyvi bejegyzése a kutatás hasznos támaszának bizonyul, nem szabad szem elől tévesztenünk, hogy az életkori adatok nem mindig teljesen megbízhatók. Különösen újabb időkben ugyan sokszor megállapíthatjuk a bejegyzés pontosságát, főként kiskorúaknál, ahol olykor az év törtrészeit is figyelembe vesszük („élt 2 és ½ évet“, „1 évet és 4 hónapot“). Idősebbeknél azonban, valószínűleg bementés alapján írt, téves adatokat is találunk, még olyankor is, amikor az illetőnek a keresztelei adata is megtalálható lett volna. Így pl. P. György 1791. január 5-én 55 éves korában halt meg, az anyakönyvi bejegyzés szerint. Pedig keresztelese 1733. június 3-ára van bejegyezve, s így halálakor, 1791 elején már 57 éves volt. Az évszám mellett a keresztelei napjának (akkor még szokatlan) kitétele a kelet pontosságára mutat, s ezért a halálakor beírt 55. életév bizonyára téves, de valószínűleg nem a bejegyzőnek a hibájából. P. György u. i. kétszer nősült; talán már életében maga szokta életkorát a valóságnál kevesebbnek mondani.

Nem tökéletesen bizonyos, de nagyon valószínű az életkor bejegyzésének téves volta az

1806. december 30-án elhunyt „öreg“ P. Andrásnál is, aki a halálozási anyakönyvben 80 évesnek van írva, s e szerint 1726-ban született, holott keresztelési bejegyzését 1725-ben találjuk. Lehet, hogy a keresztelési bejegyzés téves, hiszen a gödöllői anyakönyvi bejegyzések az első években — amint láttuk — utólagosoknak mutatkoznak. Mégis valószínűbbnek látszik, hogy az életkor bejegyzése téves ebben az esetben is.

Arra is ügyelni kell, hogy a XVIII. században az anyakönyvekbe nem a születés, hanem a keresztelés napját írták be. Gödöllőn is 1818-ig a keresztelést jegyezték, a születést csak 1818 óta.

A házassági anyakönyvek adatai különösen a családi kapcsolatok terjeszkedésének megállapítására s az ebből folyó gazdasági, biológiai stb. következtetések levonására alkalmasak. Azonban egyéb szempontokból is hasznosak lehetnek. Kár, hogy a vőlegény atyjának megnevezése csak legújában lett szokásos és kötelező. Gödöllőn a XIX. század második felében is előfordul már, de nem következetesen. Ha az apa is be van jegyezve, ez jó segítség az egyforma nevű személyek megkülönböztetésére.

b) Az egyforma nevek.

Az anyakönyvi adatoknak a leszármazás kutatásában való helyes felhasználását nagyon megnehezíti a parasztesládoknál ma is meglevő, de régibb időkben még inkább elterjedt szokás, hogy egy-egy községben, sőt egy-egy családban kevés keresztnév közül választják az újszülött nevét. Így ugyanaz a név sűrűn ismétlődik, s ez, a családnév azonossága mellett, gyakran okoz zavart. A gödöllői jobbágyeredetű családokban ma már ugyan Hajnalka, Piroska, Árpád, Béla, Benő stb. nevekre is keresztelnek. Régebben azonban István, János, András, Mihály, Katalin, Erzsébet, Judit, Zsuzsanna voltak a leggyakoribb nevek. A többágazatú családokban e miatt persze egyidejűleg 4—5 azonos családi és keresztnévű személy élt, s az azonos névre szóló adatoknak személyek szerint való elválasztása sokszor nagyon bajos. Persze könnyebb a megállapítás, ha a kérdéses név mellett az apának vagy a feleségnek a neve is ki van téve, mint ahogy ezt olykor a halálozási bejegyzések mellett találjuk. De az apa neve sem elég a biztos megállapításra olyankor, amidőn *egy* családban ugyanazon apának és anyának több gyermeke kapta ugyanazt a nevet.

Sok helyen találjuk u. i. azt a szokást, mely Gödöllőn is megvolt, hogy, ha egy gyermekük meghalt, a szülők az elhunyt után született hasonlónevű gyermeküket az elhunytanak a nevére kereszteltették.⁵ Babona volt, hogy az elhunytanak nevére keresztelt gyermek nem fog korán meghalni.

Gödöllőn például P. Mihálynak s feleségének, Kovács Erzsébetnek gyermekei voltak: 1. András (* 1826. XII. 27. † 1829. VII. 6.), 2. János (* 1830. II. 5. † 1854. XII. 15.) 3. Zsuzsanna (* 1833. VII. 31. † 1837. XII. 23.), 4. Zsuzsanna (* 1838. XI. 6. † 1839. I. 15.), 5. András (* 1840. IV. 2. † 1930. I. 17.), 6. István (* 1843. III. 14. † 1844. VIII. 18.).

P. Istvánnak és Fodor Zsuzsannának gyermekei: 1. István (* 1822. XII. 14. † 1825. VI. 1.), 2. Zsuzsanna (* 1824. X. 4. † 1831. II. 8.), 3. István (* 1826. VIII. 30. † 1891. VI. 7.), 4. András (* 1827. † 1830. VIII. 21.), 5. Sámuel (* 1832. XI. 1. † 1834. III. 17.), 6. Sámuel (* 1834. VIII. 24. † 1839. XII. 26.), 7. Mária (* 1836. XI. 26. † 1837. I. 4.), 8. András (* 1838. VIII. 23. † 1840. I. 7.), 9. András (* 1840. X. 10. † ugyanazonnap).

Ifjú (hídvégi) P. Andrásnak és feleségének, Nagy Évának hét gyermeke közül a keresztelési anyakönyv szerint háromnak volt neve Judit: az egyik 1794. augusztus 10-én kereszteltetett s meghalt 1795. augusztus 15-én; a másik kereszteltetett 1799. október 27-én, meghalt november 2-án; a harmadik kereszteltetett 1801. szeptember 9-én, s ez úgy látszik tovább maradt életben, mert a halálozási bejegyzések közt a következő években nem fordul elő.

P. Sámuelnek pedig Dányi Zsuzsannával való házasságából született 11 gyermeke közül ötnek volt a neve Zsuzsanna, kik közül négyen kisgyermekkorukban haltak meg, de az utolsó azután 80 esztendőig élt.

Ha tehát *egy* családban másodszor, vagy többször is találjuk ugyanazonnevű gyermek születésének a bejegyzését, bizonyos, hogy az erre a névre korábban keresztelt gyermek a másíknak születése előtt meghalt, ha nem is találjuk meg halálának bejegyzését a halottak között.

Az azonosnevűség különösen zavart okozhat a többször házassultaknál, mivel a vőlegény apja még a XIX. században sem volt mindig bejegyezve. Így nem tudjuk, hogy több azonosnevű közül melyikről van szó. De a másodszor vagy többször házassulónak „özvegy“ jelzéssel szokásos beírása igazítható utba. Pl. P. Istvánról, aki 1824. január 26-án mint „özvegyember“ házassodott, tudjuk, hogy nem lehet azonos a fentebb említett P. Istvánnal, mert ennek felesége, Fodor Zsuzsanna még 1840-ben is élt, s az 1824-ben nősült „özvegy“ P. István Polyák Borbálát vette feleségül. De P. István 1836. augusztus 12-én ismét mint „özvegy“ házassulónak van bejegyezve, s hogy az ő harmadszori nősüléséről van szó, azt igazolja a második feleségének, Polyák Borbálának 1829. január 2-i halotti bejegyzése. Visszafelé kutatva pedig azt is megtaláljuk, hogy P. István első házassága 1795-ben történt.

Visszont arra nézve, hogy a házassági anyakönyvben egymásután következő években be-

jegyzett azonosnevűek házassága nem egy személynek többszöri házasságaként értendő, a vőlegény életkorának feljegyzése tájékoztat azóta, hogy ez többé-kevésbé következetesen ki van téve, ami azonban csak az 1850-es évek óta jött szokásba. Így pl. 1853. március 16-án P. János 23 éves ifjú vette nőül Pintér Évát, s 1854. július 24-én a 21 éves P. János Besé Máriát. Meg is állapíthatjuk az életkor alapján, hogy az 1853-ban házasuló a P. Mihály fia volt, a másik P. János pedig, aki 1854-ben nősült, a P. Istváné.

Bizonyára az ilyen esetek vezettek az anyakönyvi bejegyzéseknél arra, hogy a régente fogyatékos adatok mindinkább bővültek s ezáltal pontosabbakká lettek. Az 1870-es évek óta kezdtek az anyakönyvbe bevezetni a menyasszony szüleinek a nevét is, eleintén inkább csak olyankor, amikor a községben más, a menyasszonyéval azonosnevű leány is volt.

c) A valószínűség megállapítása.

Az eddig előadottakban olyan esetekről volt szó, amikor az anyakönyvi bejegyzések hiányos, téves vagy pontatlan adataiból is lehetett valami módon biztos megállapításokra jutni. Sok esetben azonban a biztonság helyett a valószínűség bizonyos fokával kell megelégedniünk. Ilyen esetek a következők:

A házassági anyakönyvben 1830. január 27-én van bejegyezve, hogy P. János vette nőül Berze Erzsébetet. A bejegyzés mellett sem a szülők, sem a házasulók életkorára vonatkozó adat nincs. Hogy állapíthatjuk meg hát a házasulók személyét? Tekintve, hogy fiatalok házasságáról van szó, legnagyobb valószínűséggel a 18—24 évesek közt, tehát az 1806—1812 közt születettek közt kereshetjük az 1830-i vőlegényt. A mondott években a Pálincás-családban János névre keresztelt szülöttek a következők voltak: 1. 1806. október 12-én keresztelték P. András és Nagy Éva fiát. Ez azonban 1809-ben meghalt. 2. 1807. február 24-én keresztelték P. István és Matuz Judit fiát. Ez viszont 1831. február 18-án halt meg, tehát ő sem lehetett az 1830-ban házasuló, mert a keresett P. Jánosnak és Berze Erzsébetnek (akik 1830-ban házasodtak), még 1845-ben is született gyermekük. 3. 1808. január 15-én keresztelték P. János és Tóth Judit fiát, Jánost. 4. 1808. augusztus 20-án pedig P. Mihály és Laakó Borbála fiát. Ezután 1827-ig nem találunk a P.-családban Jánosnak keresztelt gyermeket. Az 1830-ban házasuló János tehát vagy P. Jánosnak és Tóth Juditnak, vagy pedig P. Mihálynak és Laakó Borbálának a fia volt. Hogy melyiké, arra közvetlen bizonyítékunk nincs. De van olyan adat, amely a kérdésnek legalább valószínűségi eldöntését lehetővé teszi. Ugyanis P. Mihálynak és Laakó Borbálának leányát, Zsuzsannát 1812-ben Berze aki 1830-ban ebből a rokon Berze-családból

János vette feleségül. P. Mihály családja tehát már az 1830-i házasság előtt is rokonságban volt a Berze-családdal, ami valószínűvé teszi, hogy P. Mihály fia János volt az, vett feleséget. Nem vérrokonságról volt szó, s ez a lehetőség mellett szól.

Másféle eset a következő:

1761. február 7-én keresztelték P. András leányát, Sárát, 1763. május 29-én pedig szintén P. András leányát, Erzsébetet. Melyik P. András leányai voltak a keresztelték? Volt egy P. András, aki 1725-ben született, egy másik 1737-ben; egy harmadik pedig 1863-ban halt meg 95 éves korában. Az utóbbi azonban kiesik, mert a halálzási adat szerint 1768-ban született, holott az 1761-ben és 1763-ban született gyermekek apjáról van szó. Marad tehát a másik két András. 1801. február 24-én találjuk a halálzási anyakönyvben, hogy „öreg“ P. Andrásné akkor halt meg 64 éves korában, tehát 1737-ben született. Ámbár a XVIII. században nem írták be a házasulók életkorát, az elsőízben házasulók többnyire fiatalok, 18—24 évesek voltak. Így valószínű, hogy a kérdéses, 1761 és 1763-ban született leányok apja és az 1801-ben elhunyt P. Andrásné férje az a P. András volt, aki 1737-ben született s 1761-ben, a fentemlített első leány születésekor 24 éves volt, nem pedig az, aki 1725-ben született és 1761-ben már 36 éves volt. Ez persze nem nagyon magas százaléku valószínűség, de addig, amíg döntő ellenbizonyíték nem merül fel, mégis elfogadható.

Ellenben, ha azt találjuk, hogy P. György felesége 1778. január 9-én halt meg, és ugyancsak P. György alig egy hónap leteltével, 1778. február 10-én nősült, az elhalálozás és a házasság közötti idő rövidsége miatt feltehetjük a kérdést, hogy ugyanazon személy második házasságáról van-e itt szó. Annál is inkább, mert a második, házassági bejegyzés P. Györgyöt nem mondja özvegynek. Ámde az a körülmény, hogy P. Györgynek 1778 elején, felesége halálakor hat gyermeke volt, az utolsó még csak néhány hónapos, az 1778. február 10-i házasság pedig özvegyasszonnyal történt, a valószínűséget már csaknem bizonyossággá teszi arra nézve, hogy csakugyan P. György második házasságáról van szó.

A valószínűség természetesen csak akkor válik teljes bizonyossággá, ha utóbb feltételül melléte szülő, döntő adat kerül elő.

Pl. a házassági anyakönyvi bejegyzés szerint 1830. november 24-én P. Sámuel vette nőül Dányi Zsuzsannát. Sem a házasultak életkora, sem a szülők neve nincs bejegyezve, de a keresztelési anyakönyvben található adatokból az tűnik ki valószínűnek, hogy annak a P. Sámuelnek a házasságáról van szó, akinek mint P. András és Galambos Éva fiának a keresztelése 1813. május 13-án van bejegyezve. Ez a valószínűség azután bizonyossággá lesz akkor, amidőn a halálzási

anyakönyvben 1895. nov. 6-i kelettel megtaláljuk „öreg” P. Sámuelnek, *néhai Dányi Zsuzsanna férjének* bejegyzését. Ugyancsak a halálozási anyakönyv szerint 82 éves korában halt meg és így csakugyan P. Andrásnak és Galambos Évának 1813-ban született fia volt.

Az elmondottak az anyakönyvi bejegyzéseknek a leszármazás kutatásában való felhasználási módjára vonatkoznak. Az anyakönyvi adatok természetesen egyéb kérdések megvilágítására is alkalmasak. Így pl. éppen az ilyen, egymással sokszorosan összeházasuló csoportnál az endogámia következményeit: a sűrű gyermekelhalálozások mellett — melynek okát nem csupán a rossz higiéniai okokban kell keresnünk — egy-egy családban siketnéma gyermekek születését (egy családban többet is) találjuk a Pálinkásoknál is, és viszont egyes betegségeknek gyakori fellépése tűnik fel. (A halottaknál t. i. többnyire a betegség is fel van említve.) Az egész Pálinkás-családra nézve a születési adatok szerint általában megállapítható elég nagy termékenység mellett a család több ágának kihalása is feltűnik s az okok keresésére serkent.⁶

Az egyházi anyakönyvek mellett természetesen számos más forrás szolgáltathat és szolgáltat is adatokat a leszármazás kutatója számára, de viszont magától értetődik, hogy az anyakönyvi adatok a család történetéhez is elsőrendű forrásokul szolgálnak. Ezeknek

a, mind a leszármazás, mind pedig a család-történet számára fontos egyéb forrásoknak a parasztesaládokra vonatkozó kutatásokban való felhasználásának módszeréhez, ugyan-
csak a Pálinkás-családra vonatkozó tanulmányaimból, más alkalommal kívánok adalékokat közölni.

- *Szentpétery Imre.*

JEGYZETEK.

¹ Olv. Wellmann I. tanulmányát: „Parasztnépünk múltjának feltárása”. (Különnyomat a Hítel 1944. április-májusi számából.) A szerző nagy körültekintéssel foglalkozik a parasztság történetére vonatkozó irodalommal. —

² Ilyen: Molnár Józseftől „Egy parasztesalád leszármazása és kapcsolatai” (a M. Családtörténeti Szemle VI. évf.); Igmandy Zoltántól „Egy hajdúnánási juhászcsalád leszármazása” (u. o. VIII. évf.). Önállóan jelent meg Móríc Zsigmondtól „Életem regénye” (Athenaeum, 1939), mely családtörténettel bővített életrajz szépirodalmi mében; Darvas Józseftől „Egy parasztesalád története” (Athenaeum, é. n.), a jobbágyélet plasztikus rajza, huzgó kutatások és tanulmányok alapján. Itt említhetem Nemeskéri Jánosnak „Ivád község — Ivády család” c. dolgozatát is (Századok, 1944. 192. sk.), mely biogenealógiai szempontokból tárgyalja egy egész község lakosságának leszármazását, bár az Ivádyak 1635 óta nemesek, csak egy részük szegényedett el idővel és jutott parasztsorba. — ³ Baán Kálmán „A polgári genealógia kutatási területe és módszere” című kis cikkében (M. Családtört. Szemle, 1937. 1—4. lap) a „jobbágyeredetű családok származása és története utáni kutatást” is érinti, pár sorban említve a kutatásban felhasználható forrásokat. — ⁴ A következőkben a keresztnév előtt a Pálinkás család nevet csak P.-vel jelölöm. — ⁵ V. ö. Darvas J. i. m. III. l. — ⁶ Az anyakönyvi adatoknak ilyen szempontból való vizsgálatára nézve tanulságos Nemeskéri Jánosnak fentebb (a 2. jegyzetben) említett tanulmánya.

BASARABA CSALÁDJA.

Basaraba nevét mindenki ismeri, aki a Dunavidék középkori történetével foglalkozott. Ő volt az a kiváló szervező, aki a XIV. század első felében politikai egységbe fogta a Kárpátok és az Al-Duná közének széthulló néptörzseket s ezzel megvetette az első román állam, a havaselvi vajdaság alapjait, amelynek további fejlődése egyenes vonalban vezet el napjaink román királyságáig. Történeti jelentősége elvitathatatlan. A román államélet elindítása elsősorban az ő érdeme; politikájának alapelvei évszázadokig érvényben maradván meghatározták utódainak magatartását és a románság állásfoglalását Kelet és Nyugat hatalmi érdekeinek ütközővonalán; dinasztiaát adott népének, amely több mint kétszáz — sőt az egyre homályosabb igényű oldalági leszármazókat is figyelembe véve: mintegy negyedfélszáz — esztendeig kormányozta azt, s pusztán meglétével óriási értéket jelentett a román államfejlődés kezdeti szakaszán — egy jeles román szakember, P. P. Panaitescu meghatározása szerint a „dinasztikus” korban —, amikor a belső rend folytonosságát egyetlen erő, az ural-

kodó személyes tekintélye biztosította s a vajda-család elhivatottságába vetett hit volt jóformán az egyedüli szilárd pont, amely körül a fiatal alakulat élete kikristályosodhatott.

Annál különösebb, hogy ennek a nagyjelentőségű egyéniségnek életéről, személyi viszonyairól aránylag igen keveset tudunk. Sem eredetét, sem családi összeköttetéseit, sem leszármazóinak személyi adatait nem ismerjük pontosan. Ezért a sajnálatos állapot, amely — hozzáértőknek nem szükséges külön kiemelni — számtalan nehézséget, félreértést, súlyos tévedést okoz a román és dunatáji történet kutatásában, nemcsak a forrásanyag fogyatékosága felelős. A román tudósok, akiket elsősorban illetne az a feladat, hogy megvilágítsák az első román állam alapítójának és továbbépítőinek életrajzi adatait, ezeknek a kérdéseknek nem szenteltek elegendő figyelmet. A genealógiai kutatások meglehetősen elhanyagolt volta okozza, hogy — bár Basaraba s utódai életét, tevékenységét és ezeken belül személyi viszonyait is rengeteg kisebb-nagyobb munka

érinti — alapos feldolgozás híján léptenyomon ellentétes véleményekkel, s azokat legalább látszatra alátámasztó, ellentmondó adatokkal találkozunk.

Mint hogy a havasbeli vajdák története, főleg a középkorban, amikor a magyar és a román államélet számtalan ponton érintkezett, magyar szempontból is fokozott figyelmet érdemel, nem csodálkozhatunk azon, hogy magyar tudósok részéről is történtek kísérletek a Basaraba-nemzetség, vagy legalább első ízei megvilágítására. Wertner Mór 1901-ben, Karácsonyi János 1910-ben szentelt külön tanulmányt ennek a problémának.¹ Néhány eredményük ma is megállja a helyét, a legtöbb azonban helyesbítésre vagy kiegészítésre szorul, egyrészt azért, mert azóta nemcsak az irodalom, hanem a forrásanyag is jelentős mértékben bővült, másrészt azért, mert ők még a korukbeli román anyagot sem ismerték kielégítően. Újabban nem foglalkoztak magyar részről Basaraba családjával. Személye nyomult az érdeklődés előterébe, az is kizárólag származásának szemszögéből nézve. Családi összeköttetéseiről, leszármazóiról s ezek rokori kapcsolatairól keveset tudunk, holott ezek a vonatkozások nemcsak azért igen fontosak, mert több ponton érintik a magyar genealógiai kutatások anyagát, hanem főként azért, mert ismeretük nélkül teljességgel lehetetlen eligazodnunk a középkori román történet, különösen azonban az államfejlődés sokat vitatott s gyakran bizonytalan adatai közt. Ebben az időben az uralkodó személye szorosan összefügg az állam életével, egyéni és családi kapcsolatai pedig egyszersmind a politikai tájékozódás iránymutatói. Az a kép, melyet a román államfejlődés kezdeti szakaszáról ilyen adatok segítségével alkothatunk, annyival nélkülözhetetlenebb, mert e források szegény korban, a román írásbeliség hajnalán a politika elemi fontosságúnak érzett tényei is gyakran maradtak írásos megörökítés híján. Ilvenkor a vajdák egyéni összeköttetéseiről adják az egyetlen útmutatást államuk orientálódásának meghatározásához. Másrészt — ezt az elvet talán szintén nem lesz fölösleges hangsúlyoznunk, hiszen oly régi, hogy már szinte elavultnak tetszik — a személyi adatok ismerete nélkül lehetetlen megállapítani az események pontos egymásutánját. S ha a történetírás új iskolái más utakon járnak, ezt csak azért tehetik, mert az elődök kutatásai megteremtették ahhoz a biztos alapot: a személyi és időrendi adatok vázát, amelyre a fejlődés modernebbül értett vonásainak szövevényes rajza ráhelyezhető. Ahol az hiányzik, ott ez sem lehetséges. Mindezek után: nem lesz haszontalan, ha röviden áttekintjük Basaraba személyére és családjának közvetlenül utána következő ízeire vonatkozó ismereteinket. Munkánk beosztása a tárgyból következő: előbb Basaraba személyével, azután leszármazóival foglalkozunk.

A román államalapító eredetéről hiteles források nem szólnak. Egyetlen adattal rendelkezünk, amely bizonyos mértékig utal erre: Károly Róbert királynak 1335-ben Pál udvarbíró és Lőrinc zarándi ispán részére kiadott oklevele Basaraba nevét apjával együtt említi „per Bazarab, filium *Thocomery* seismaticum“ formában.² Azt azonban, hogy ki volt és mikor élt az itt említett személy, sem ez az oklevél, sem más forrás nem árulja el. A kutatást tehát más nyomon kell folytatni. Mai ismereteink mellett Basaraba neve adja erre az egyetlen lehetőséget. Ez a név idegenes, nem román csengésével régen felkeltette a kutatók figyelmét. Eleinte kalandos módokon próbálták magyarázni; egyesek az arab nép nevével, mások a bessusokéval s a -para trák helynévképzővel vetették egybe. Ezekkel az elméletekkel ma már éppúgy nem foglalkoznak komolyan, mint a névnek a román nyelvből való magyarázatára irányuló törekvésekkel. Kétségtelen ugyanis, hogy Basaraba neve nem román, s az utóbbi időben inkább csak arról folyt a vita, vajjon milyen más nyelvből kell levezetni. Már régebben felmerült az a nézet, hogy valamely török nyelv emléke lappang benne. A legújabb vizsgálatok szerint kétségtelenül így is van. Rásonyi Nagy László tisztázta ezt a kérdést végérvényesen, kimutatván, hogy az effajta névadások igen gyakoriak egyes török népeknél, különösen pedig a kipesáki tatár kánok családjában. Mi több, sikerült valószínűsíteni, hogy Basaraba apjának neve, amelyet Károly Róbert említett oklevele „Thocomerius“ alakban tartott meg, eredetileg Toktemir-nek (Toq-tämir) hangzott és szintén gyakran fordult elő a kipesáki dinasztiaiban. Ebből jutott a következő, a román államalapító eredetének kérdésében döntő fontosságú megállapításra: „nem lehetetlen, hogy Basaraba Dzsucsai vonalán Dzsingisz-kán leszármazója volt“.³

Ha megvizsgáljuk Kelet-Európa népi és politikai viszonyait a XIII—XIV. század fordulóján, olyan adatok birtokába jutunk, amelyek nagy mértékben emelik Rásonyi Nagy elméletének valószínűségét. Egy készülő munkában, amely a román államéletet tárgyalja, megkísérlem, hogy behatóbban ismertessem ezeket a viszonyokat. Ezúttal csak a lényegre fogván össze: megállapíthatjuk, hogy a románok a XIII. század második felében kapcsolatban álltak a kipesáki tatárokkal: Rubruquis leírása szerint a ruténokkal és bulgárokkal együtt adót — illetőleg „ajándékokat“ — fizettek nekik.⁴ Nem volna elképzelhetetlen, hogy vezetőit is kaptak tőlük, annyival is inkább, mert a század végén, Nogáj (Nuhaï) vezér korában a tatár nyomás nagyon megerősödött a dunai tájakon. Ez ellen szólna azonban az, hogy a tatár előkelők hatalmuk teljességének idején ritkán

ereszkedtek le a környező idegenek, adófizetők közé: megsarcolták őket, de magukat távollattartották tőlük. Voltak azonban kivételes esetek, amikor másképpen viselkedtek. Így például Nogáj vezér bukása után hívei és rokonai a dunai népekhez menekülve, köztük próbálták gyökeret verni. Nogáj a század végén csaknem fejedelmi hatalommal intézte a kipesákiak nyugati törzseinek ügyeit; a kán személyét egészen háttérbe szorította, ami végül fegyveres összetűzésre vezetett. A kán maradt felül, a nagyratörő vezér 1299-ben életét vesztette. Fiai nyugatra menekültek; egyikük, Dzseke Bulgáriába tört s a cári trónt a maga számára foglalta el. Uralma nem volt tartós, egy másik trónigénylő felbujtására tulajdon hívei gyilkolták meg. Népe szétszóródott, egyik fia kisebb haddal Podóliába húzódott s ott letelepedett. A Fekete-tengert övező steppék, Nogáj birtokai a kán uralma alá kerültek, aki két családjabeli helytartót küldött oda; az egyik a Volgánál, a másik a Dunadelta környékén székelte.⁵

Ezekből az eseményekből kitűnik, hogy a tatárok vezetői szükség esetén — ha, miként Nogáj fiai, otthoni hatalmukat elvesztették — arra is hajlandók voltak, hogy idegenek közé keveredjenek. Dzseke balul sikerült bulgáriai kísérlete világosan mutatja ezt; kézenfekvő az a feltevés, hogy másvalaki román földön több szerencsével próbálta meg azt, amivel ő ott kudarcot vallott. Ezen a területen a viszonyok kedvezőbbek voltak: szervezetlen, politikai multtal nem rendelkező töredéknépek fölött kellett átvenni az uralmat s nem — mint Bulgáriában — egy évszázados állam belső rendjének felforgatása, más trónigénylők jogainak nyilvánvaló sérelme árán. Külső ellenállástól sem kellett tartani: a magyar királyság, amely ebből a szempontból egyedül jöhetett számításba, a századforduló pártviszállyai, majd az Árpád-ház kihalását követő trónharcok zavaros időszakában keveset törődött azzal, ami a Kárpátoktól keletre történt. A kán sem üldözte Nogáj menekülő híveit; megelégedett azzal, hogy elfoglalta szállásterületüket, további lépésektől részint belső bajok, részint kis-ázsiai bonyodalmak tartották vissza. Kétségkívül fennáll tehát annak a lehetősége, hogy a XIV. század elején — abban az időben, amikor a források gyér utalásai alapján a havaselvi állam kialakulását helyezhetjük — egy tatár előkelő Havaselvére húzódott s uralma alatt egyesítette az ott talált népeket. Ha ehhez hozzávesszük azt, hogy Nogáj hívei közt valóban volt egy Toktemir nevű vezér, minden bizonnyal maga is a káni család tagja, akinek nevét az orosz évkönyvek figyelemreméltó módon „Toktomer tatár cár” formában, tehát a Károly Róbert oklevelében említett *Thocomerius* névhez feltűnően közeli hangalakban őrizték meg,⁶ pusztán lehetőségénél jóval többnek kell minősítenünk Rásonyi Nagy feltevését, amely szerint az

első román állam megalapítója a kipesáki tatár kánok családjából származott, annyiival is inkább, mert a román néphagyomány szerint az államalapító — akit, igazi nevét elfeledvén, Negru, azaz „Fekete” vajdának neveztek el — idegenből származott,⁷ s másrészt, mert Basaraba a tatárokkal közeli kapcsolatban állt, segítségüket több ízben vette igénybe hadi és politikai műveleteinél.

Román részen ezzel szemben a legtöbben ma is úgy vélik, hogy Basaraba románfajú, helyi nemzetség sarja volt, törökjellegű nevét pusztán divathatásnak köszönhetette. A kontinuitás tanának egyik-másik híve, aki felfeszi, hogy a román államélet valamilyen lappangó formában már a XIII. században, sőt azelőtt megnyilvánult, úgy gondolja, hogy ősi román dinasztiaiból származott. Mások azoknak a vajdáknak valamelyikétől eredeztetik, akiket IV. Béla királynak 1247-ben a johannita lovagok részére kiadott oklevele említ, román íróknál gyakori elképzelés szerint hűbéres uralkodói, valójában azonban alárendelt közigazgatási szerepkörben, kisebb „oláh” egységek vezetőiként. Ezekkel a véleményekkel szemben elég megállapítanunk, hogy a források tárgyilagos mérlegelése után a XIII. században, vagy azelőtt román államról — s következésképp: dinasztiairól — beszélni sem lehet. Ami az 1247-ben említett vajdákat illeti, semmi nyoma, hogy köztük és Basaraba családjá közt a legkisebb kapcsolat is lett volna. Egyébként sem valószínű azonban, hogy Basaraba román családból származott volna. Egyrészt teljességgel elképzelhetetlen, hogy pogányköléstől irtózó keresztény környezetben — a románok ősei már balkáni hazájukban elsajátították a kereszténységet — egymásután két generáció kapott volna jellegzetesen pogány, török animizmusban gyökerező nevet. Már pedig Basaraba, sőt Rásonyi Nagy megállapítása szerint apja is ilyet viselt; az utóbbinak nevét hiába próbálták keresztény alakra (Tihomir, Tatamér) hajlítani. Másrészt a románság vezetőrétege tekintélyes részben idegenekből tevődött össze, a Balkánon szláv, a Dunától északra török, magyar és egyéb elemekből; az igazi románság, amely idővel tömegénél fogva magába olvasztotta idegen urait, kezdetben az alsó rétegekben lappangott; ezzel magyarázható, hogy népi neve, a „rumân” kifejezés a vajdaságokban hosszú ideig a jobbagyok jelzésére szolgált.⁸ Noha éppen nincs kizárva, hogy fajromán elemek már ebben a korban kerültek a vezetők közé, valószínűnek látszik azonban, hogy a társadalmi és politikai szervezés munkáját elsősorban az idegenek végezték el. A románságnak Balkánon maradt ágai, amelyek idegen, főleg török és magyar hatáson nem mentek át, fejlődésük során ilyesminek semmi jelét nem adták. Figyelemreméltó ebben a vonatkozásban az, hogy a dunai románok első ismert vezetői, az 1247-ben említett két vajda és két kenéz

közül kettő kétségkívül szláv, egy kétségkívül magyar s a negyedik bizonytalan, de feltehetőleg szintén magyar nevet viselt, a vajdasági előkelők közt pedig még a közepkor végén is nagy számban találunk török nevűeket.⁹

Összegezvén az elmondottakat, arra az eredményre jutunk, hogy Basaraba minden valószínűség szerint a kipesáki tatár kánok családjából származott. Születésének idejére nincs közvetlen adatunk. Családi viszonyai azonban kétségtelenné teszik azt, hogy a XIII. században, mégpedig hihetőleg a század hetvenes éveiben született.¹⁰ Halálának évét (1352) viszont pontosan ismerjük, mint-hogy azt bevésték az akkor épülőfélben levő argeşi templom egyik kővébe.¹¹ Életviszonyairól keveset tudunk. Hamar hozzászokott új környezetéhez; felvette a kereszténységet, mégpedig keleti formájában: Károly Róbert idézett oklevele, amely apját is megnevezi, szikizmatikusnak mondja. Ez bizonyára azoknak az intenzív kapcsolatoknak következménye, amelyek a szomszédos bulgár cársághoz fűzték. Egyidejűleg azonban magyar oldalon is iparkodott összeköttetéseket teremteni. Minden jel arra vall, hogy maga is magyar asszonyt vett feleségül, Margitot, a Kőkényes—Renold-nemzetség erdélyi ágából sarjadt Dobokai-családnak a magyar genealógiai irodalomban eddig ismeretlen egyik tagját.

Margitról, nevén kívül, csak annyit tudunk, hogy buzgó katolikus volt; a havaselsi hagyomány szerint ő építette — férje ortodox templomalapításának ellensúlyozására — a câmpulungi katolikus kolostort.¹² Magyarságát neve mutatja, amelyet a hagyomány jellemzően a magyar kiejtést utánzó „Marghita” hangalakban őrzött meg. Hogy a Dobokai-család tagja volt, azt unokájának, I. Vladislav vajdának 1372 július 15-én kelt oklevele árulja el, amelyben több helységet adományoz hívének, Dobokai László mesternek a török elleni hadjáratban tanúsított vitézsége, hű szolgálatai s a *kettőjük közt fennálló vérrokonság* fejében („propter huiusmodi servicia fidelia nobis semper exhibita et propter consanguineitatis annexionem qualigati sumus”).¹³

Dobokai László kilétére maga az oklevél utal a következő kifejezéssel: „filius quondam Janus meyster de Dobka, nepos Myked bani”. Az itt említett személyek a magyar irodalomban is ismeretesek. Miked (Miköd), a Kőkényes—Renold-nemzetségbeli Miked ispán fia Karácsonyi János szerint a XIII. század hatvanas éveiben — Wertner Mór szerint korábban, az 1250-i stájer hadjáratban — tűnt ki fivérével, Imrével együtt mint István ifjabb király híve. Szolgálatainak jutalmául Erdélyben, Doboka és Torda megyékben kapott birtokokat. A hetvenes évek derekán rövid ideig szörényi bán is volt. Családja meggyökeresedett Erdélyben; unokái már

Dobokai néven kezdenek szerepelni. Az a néhai Dobokai János mester, akit Vladislav vajda oklevele László apjaként említ, Mikéd bán legidősebb fiának, Miklósnak egyik gyermeke. László mester ezek szerint nem — mint az oklevél mondja — Mikéd bán unokája, hanem szépunokája (unokájának fia) volt.¹⁴ Többször szerepel a kor forrásaiban; Péter erdélyi alvajda 1365 február 26-án kelt oklevele szerint például Dobokai János fia, László a maga és rokonai nevében panaszt emelt Bebek György és István ellen, akiknek emberei hatalmaskodást követtek el az ő szentpéteri (Füzesszentpéter, Szolnok-Doboka vm.) jobbágyaikon.¹⁵ A következő évben Dobokai László megszünteti a közte, illetőleg apja és az erdélyi püspök közt tizenhárom éve húzódó pert Újvár ügyében, amelyet annakidején Mikéd bán fia Péter adott el András erdélyi püspöknek.¹⁶ Röviddel utóbb — Miklós erdélyi vajda 1368 június 15-én kelt oklevele szerint — Dobokai László Gyoghi István javára lemondott arról az örökségről, amely nagynénje, Gyoghi Miklósné, Mikéd bán Miklós nevű fiának leánya révén megillette volna.¹⁷

Kétségtelen, hogy László mester és Vladislav vajda közeli vérrokonok voltak. Világosan mutatják ezt a kifejezések — „magister Ladislaus ... *noster consanguineus dilectus*”, „magister Ladislaus de Dobka ... *noster caro et sanguis in genitura*”, „ipsium Ladislaum de Dobka *nostrum consanguineum dilectum*”, „nostro dilecto *consanguineo* Ladislao de Dobka” és „nostro dilecto *consanguineo et fratri*” —, amelyekkel a vajda Lászlót illeti. Kérdés, honnan ered ez a rokonság. Nyilvánvaló, hogy vagy az egyik félnek valamelyik elődje házasodott a másik családjából, vagy megfordítva. Arról nincs tudomásunk, hogy bármelyik Dobokai Havas-elvéről házasodott volna. Marad tehát a másik megoldás: feltenni, hogy Vladislav egyik elődje házasodott a Dobokai-családból. Csak az a kérdés, kiesoda: apja, Sándor, akinek második felesége, Klára szintén katolikus asszony volt, vagy nagyapja, Basaraba, akinek feleségét a hagyomány a magyaros hangzású Marghita néven említi. Az irodalom túlnyomó része az előbbi megoldás felé hajlik, de kétségkívül helytelenül. Vladislav vajda ugyanis apjának első feleségétől, az ortodox Máriától származott; Klarához, akit a pápa egy alkalommal világosan mostohájának (noverce tue) nevez, nem fűzte vérrokonság. Ilyenformán Dobokai Lászlót sem nevezhette volna vérrokonának, ha családja és a Dobokaiak közt Klára asszony képviselte volna a kapcsolatot.¹⁸ Sándor vajda első, ortodox feleségét figyelmen kívül hagyhatjuk. Nem marad tehát más lehetőség, mint feltennünk, hogy a két család összeköttetése Basarabától ered, más szóval, hogy a román államalapító felesége, a katolikus Margit

asszony az erdélyi Dobokai-nemzetség tagja volt.¹⁹

Nem tudjuk, volt-e a házasságnak valami hatása a két család további sorsának alakulására. Feltették, hogy a Dobokai-család egy ága Havaselvére költözött s beleolvadt az ottani bojárságba. Az bizonyos, hogy László, annak ellenére, hogy Vladislav vajda hívének nevezi, nem költözött Havaselvére, hanem Erdélyben maradt. A hatvanas években, mint láttuk, többször szerepel ott; sőt még azok a birtokok is, amelyeket 1372-ben kapott, Erdélyben, a Vladislavot hűbérjogon illető Fogaras területén feküdtek. Később is ott találjuk; hihetőleg ő az a Ladislaus de Dobska (!), akinek anyai testvére, Venicei János fia Chewgh Péter a kolozsmonostori konvent 1374-i oklevele szerint eladta Hévizen, Fogaras megyében fekvő három ekeföldnyi birtokát.²⁰ Nem lehetetlen viszont, bár egyelőre nem is igazolható, hogy a családnak valamelyik másik tagja, hihetőleg Margit asszony kortársa átszármazott a vajdaságba. Román részen gyakran felbukkanó feltevés szerint ez volna az eredete a jónevű Dăbăcescu (=Doboka utóda) bojárnemzetségnek, amelynek egyik-másik tagja később kiemelkedő szerepet játszott a vajdaság előkelő rétegében. A család ősi birtoka Dăbăcești falu, amelynek őt illető negyedrészt Dimitră Dăbăcescu I. Mircea vajdának 1387 június 27-én kelt megerősítő oklevele szerint végrendeletileg hagyta a tismanai kolostornak. Nines tisztázva, de valószínű, hogy az a Bogdan Doboca vornic, aki a XV. század derekán Dan trónkövetelő kíséretében, Magyarországon bukkan fel, szintén ebből a családból származott.²¹

11.

Basarabának Dobokai Margittal kötött házasságából több fia született, akik 1330-ban már elérték a férfikort: Károly Róbertnek 1335-ben kiadott oklevele szerint résztvettek apjuk lázadásában.²² Volt egy leánya is, akit bulgár szövetségének megerősítése céljából Mihály viddini cár unokaöccséhez, a későbbi Sándor cárhoz adott feleségül. Legalább erre szokás következtetni Dušan cár törvényeinek bevezetéséből, amely Basarabát Sándor cár apósának mondja.²³ A cár később eltaszította ezt a feleségét és újra házasodott; első felesége Theophanára változtatván nevét, apáca lett.²⁴ A fiukról még ennyit sem tudunk, egy kivételével nevüket sem ismerjük. Az egyetlen, akinek sorsáról további adataink vannak, I. Sándor — teljes nevén Miklós Sándor — vajda, Basaraba utóda az uralkodásban. Hogy az országalapító fia volt, azt sírjának feliratán használt címe, amely máig látható az apja által alapított, utóbb kolostornak átépített câmpulungi templomban: „a maga erejéből országló nagy úr, Io Nikola Alexandră vajda, a nagy Basaraba vajda

fia“ kétségtelenné teszi; erre utalnak egyébként azok az egykorú források (pápai és királyi levelek) is, amelyek neve mellett genitívusban említik apja nevét, Alexander Bazarabi formában.²⁵

Róla sem tudunk sokkal többet, mint apjáról. Születésének évét éppúgy nem ismerjük. Halálának idejét viszont (1364 nov. 16.) sírkövének felirata pontosan megőrizte. Uralkodása 1352—1364 közé esik, koros apja azonban már előbb, a negyvenes években — sőt egyes román írók, így D. Onciul véleménye szerint 1338-ban — uralkodótársul vette maga mellé; ebben a minőségében látogatta meg 1344 nyarán Lajos királyt, hogy hűbéri hűséget esküdjék neki.²⁶ Kétszer házasodott: első feleségétől, az ortodox Máriától négy — illetőleg öt — gyermeke született: három vagy négy fiú (a korán elhalt Voislav, akinek sírját az argeși székesegyházban tárták fel,²⁷ Vladislav és Radu, akik később egymás után viselték a vajdaságot és talán az a közelebbről ismeretlen „Godon“, akit Lajos királynak egy 1377-i oklevele Vladislav testvéreként említ), meg egy leány, aki Oppelni László hercegnek, később Magyarország nádorának lett a felesége. Második feleségét, a katolikus Klárát özvegy korában említi V. Orbán pápának 1370-ben kelt levele. Az egyiket neki magának — „Dilecte in Christo filie nobili mulieri Clare, relictę quondam Alexandri Wayvode in Wlachia vidue“ — írta, köszönetet mondván díszes ajándékaiért s örömét fejezván ki a fölött, hogy egyik leányát, a bulgár cárnét sikerült áttérítenie, egyben kéri, kísérelje meg ugyanezt másik leányával, Ancha szerb királynéval is. A másik levél I. Vladislavnak, Havaselve akkori vajdájának szólt; a pápa ebben arra biztatta a vajdát, engedjen mostohája — „dilecte in Christo filie nobilis mulieris Clare, noverce tue, non solum catholice, sed claris dicte fidei et virtutum meritis insignite“ — rábeszélésének s térjen át a nyugati egyházba.²⁸

Sem az első, sem a második asszony származására nincsenek közelebbi adataink. Csak feltevés, noha éppen nem lehetetlen, hogy Klára asszony — mint a vajdasági katolikusok túlnyomó része — magyar volt. A két házasság időpontját sem lehet meghatározni, nagyot azonban aligha tévedünk, ha a másodikát a negyvenes évekre, Sándor hűségesküjének tájára tesszük, amikor a vajda átmeneileg maga is közeledett a katolicizmushoz.²⁹ Az első házasságból született gyermekek közül két fiúról egyikük temetkezési helyén kívül semmit sem tudunk;³⁰ a másik kettővel az alábbiakban behatóbban foglalkozunk. A leány, aki Oppelni László felesége lett, házasságkötésekor áttért; úgy látszik, az Erzsébet nevet kapta, ha ugyan szabad erre következtetni abból a tényből, hogy a nagyváradi székesegyházban Szent Erzsébet oltára elé temették el. 1367 előtt halt meg; há-

rom leánya maradt, mind a három apáca lett.³¹

A második házasságból, mint a pápa idézett leveléből kitűnik, két leány származott, akiket sajátosképen nem anyjuk, hanem apjuk vallásában neveltek, bár egyikük utóbb áttért. Sándor vajda az egyiket a bulgár cárhoz, a másikat a szerb királyhoz adta feleségül. Kérdés, melyik bulgár cárról és melyik szerb királyról van szó. 1370-ben ugyanis, amikor a pápa levele kelt, Bulgáriában két cár élt; Sándor cár fiai megosztottak apjuk örökén. Stracimir, az idősebb, a havaselvi asszony gyermeke cári címmel a viddini tartományt, a Šišmanidák ősi fészket, öccse, a kedvesebb második asszonytól született Šišman az ország szívéét, a trnovói cárságot kapta. Az ország keleti, tengermentéi részein közben egy ismeretlen eredetű kalandor, Dobrotič alapított önálló államot, megelégedve a szerényebb despota címmel. A bulgár cárné címét tehát két asszony használhatta, Stracimir és Šišman felesége. Kérdés, melyikükről van szó a pápa levelében. A második lehetőség kevésbé valószínű; Šišman eddigi ismereteink szerint kétszer házasodott, de egyik felesége sem származott Havaselvéről. A mellett csaknem állandóan háborúskodott a havaselvi vajdákkal, míg féltestvére békében, sőt barátságban élt velük. Feltéve azonban, hogy a pápa levele Stracimir feleségére vonatkozik — amit az irodalom kétségtelennek tart —, újabb nehézséggel kerülünk szembe: Stracimir ugyanis minden jel szerint Sándor cárnak első feleségétől, Basaraba leányától született fia lévén, elsőfokú unokatestvérével kötött házasságot, ha valóban Sándor vajdának, Basaraba fiának leányát vette nőül. Ez nem lehetetlen, de legalábbis különös. Mivel azonban az eddig ismert források nem adnak további támpontokat, a kérdés eldöntését újabb adatok felmerültéig el kell halasztanunk.³²

Még nehezebb a dolgunk, ha Klára asszony másik leányának, a szerb királynének férjét igyekszünk megismerni. Az újabb irodalom nagyobb része Uroš István cárbán, Dušan fiában véli felfedezni, aki 1355—1371 közt uralkodott Szerbiában. Ez ellen azt lehetne felhozni, hogy Uroš cárnak címezte önmagát, amit latin szövegekben „imperator“ kifejezéssel adtak vissza; feleségét ilyenformán az „imperatrix“ címzés illette volna meg, s különös, hogy a pápa, aki a bulgár cárnének megadja ezt a címzést, őt ugyanabban a levélben „regina“ címmel illeti. Rex, *király* címmel 1370 táján nem Uroš, hanem ellenfele, Vukašin, a déli tartományok ura élt Szerbiában; elképzelhető volna tehát, hogy a pápa a regina kifejezéssel az ő feleségét akarta jelölni. Ennek a véleménynek régebben számos híve volt, noha kétségtávol helytelen: Vukašin feleségét ugyanis nem Anchának, hanem Helenának hívták. Az a nézet is felmerült, hogy nem Vukašinnól, nem is Uroš-

ról, hanem utóbbinak nagybátyjáról, Simeonról van szó, aki Dušan cár halála után a törvényes örökösével szemben a maga részére akarta biztosítani a szerb trónt, később azonban megelégedett az ország legdélebbi részeivel. Ez azonban szintén helytelen: Simeon felesége ugyanis görög származású volt. Egybevetvén ezeket a lehetőségeket, a „regina“ címzés ellenére azt kell a leghihetőbbnek tartanunk, hogy Ancha, Sándor vajda leánya Uroš cárnak, Dušan örökösének felesége volt, annyiival inkább, minthogy más forrásból tudjuk, hogy Uroš feleségét valóban Annának hívták. Ebben az esetben a házasságkötés idejét is meghatározhatjuk abból, hogy a ragusaiak 1360 júliusában gratuláltak az ifjú cárnak esküvőjéhez.³³

A Basaraba-dinasztiát Sándor vajdának első házasságából született fiai, I. Vladislav és I. Radu folytatták. Sándor vajda halálakor, 1364 őszén az előbbi örökölte a vajdaságot. Uralkodásának eseményeit elég jól ismerjük, bár még ebben a vonatkozásban is sok a tisztázni való; személyi körülményeiről azonban még annyit sem tudunk, mint apjáról vagy nagyapjáról. Halálának éve például mindmáig vitás; közvetlen adatunk utoljára 1374-ből van róla: Lajos királynak egy levele, amelyben Himfy Benedek temesi ispánt sürgős jelentéstételre szólítja fel a vajda magatartását s általában a dunai ügyek állását illetően. Ennek alapján néhány kutató csak 1374-ig számította uralkodását, egyesek még addig sem. Vannak viszont, akik szerint még a nyolcvanas évek elején is Vladislav volt a havaselvi vajda. Ezt arra alapítják, hogy Mária magyar királynőnek (1382—1395) egy dátumtalan, de mindenesetre 1382 után kelt oklevele Vladislavot említvén, neve mellett nem teszi ki a „néhai“ jelzőt. Azonban ez az érv egyáltalán nem döntő. A szóbanforgó oklevél eredetijét nem ismerjük; az erdélyi káptalannak egy 1385-ben kelt kiadványa említi, de csak egészen rövid tartalmi kivonatát adva. E szerint a királynő birtokkal jutalmazta a Kendefi-családot, amelynek egyik tagja, Elek Havaselvén, Lajos királynak Vladislav vajda ellen viselt hadjárataiban életét vesztette. A vajda nevét éppen csak megemlíti; ilyen körülmények között semmi jelentőséget sem tulajdoníthatunk annak, hogy nem tesz ki mellette a néhai jelzőt. Legújabbban 1377-ig szokás számítani Vladislav uralkodási idejét, bár e mellett egyetlen adat sem szól. Nem igazolható az a nézet sem, amely szerint ebben az évben már Vladislav fivére, I. Radu uralkodott: ez a hipotézis, amelynek szintén több híve van, csupán egy elferdített krónikarészlet hibás magyarázatára támaszkodik.³⁴

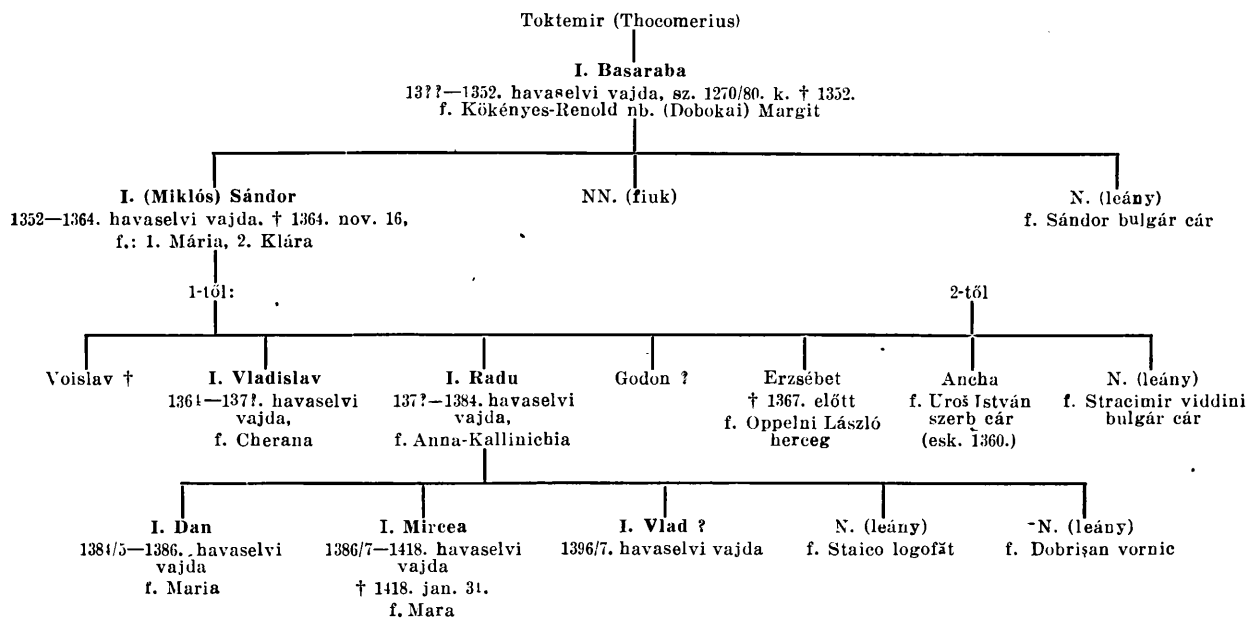
Nézetünk szerint csak annyi bizonyos, hogy Vladislav 1374 után, de mindenesetre még a hetvenes évek folyamán adta át öccsének az uralmat. Öccsének uralkodása ugyanis igen mély nyomokat hagyott a román fejlődés-

ben. Politikai tevékenységéről keveset tudunk, de belső szervezőmunkájáról annál többet. A gazdasági élet, műveltség kivirágzott alatta; a vajdasági élet primitív színvonala ekkor kezdett európai magasságba emelkedni. Ő fejezte be az argei udvar építését, az ő idejéből származnak az ottani székesegyház gazdag freskói. Templomokat, kolostorokat alapított. Pénzt veretett, a reánk maradt leletek tanúsága szerint több sorozatban; pénzének tömege a fejlődő kereskedelem, for-

ségének csak nevét ismerjük, de azt sem biztosan; egyesek szerint Cheranának, mások szerint Cheratának hívták.³⁷ Gyermeke, amennyire a gyér források sejtetik, nem maradt.

I. Radunak, Havaselve negyedik vajdájának emlékét elsősorban néma kútfők: pénzleletek, műemlékek őrzik, annak jeléül, hogy uralkodása nem annyira külső, mint belső vonatkozásában nevezetes. Jelentőségéről szoltunk; utódai „böles“ jelzővel ruházták

Basaraba családja.

mája pedig az emelkedő kultúrnívó tanújele. Radu jelentőségét mutatja, hogy a belföldi hagyomány benne és fiában, I. Mirceában látta az ország igazi megalapítóit: az ő nevékhöz fűzték a hivatalok, tisztségek megalkotásának érdemét, s jogi vonatkozásban olyanformán hivatkoztak rájuk, mint Magyarországon a „szent királyok“-ra.³⁵ Ahhoz, hogy valaki ennyit tegyen, s ilyen mély nyomot hagyjon népének emlékezetében, pár évnvi uralom nem elég. Holott tudjuk, hogy Radu 1384-ben vagy 1385-ben meghalt, legalább az utóbbi évben már fia, I. Dan uralkodott. Teljességgel lehetetlen tehát, hogy a nyolcvanas évek elején még mindig Radu bátyja, Vladislav uralkodott volna.

Vladislav ezek szerint 1364 végétől a hetvenes évek derekáig uralkodott. Sem születési, sem halálozási éve nem ismeretes. Hogy Sándor vajda fia volt, azt Lajos királynak 1365 január 5-én kelt rendelete árulja el, amely azzal az indokolással szólítja hadba Ung megye fegyverforgató népét Vladislav ellen, hogy az folytatta apjának művét, aki élete végén fellázadt a király ellen.³⁶ Fele-

fel, mint Windeckének, Zsigmond király udvari történetírójának Vlad Dracullal, Radu unokájával kapcsolatos elbeszéléséből kitűnik.³⁸ Személyéről keveset tudunk, biztosan csak annyit, hogy Sándor vajda fia, Vladislav fivére volt. Kétséget kizáróan kívülraglik ez fiának, I. Dannak 1385 október 3-án kiadott okleveléből, amellyel a tismanai kolostort megerősíti *apja*, Radu vajda, a voditai kolostort pedig *nagybátyja*, Vladislav vajda által adományozott birtokaiban, valamint másik fiának, I. Mirceának 1387 június 27-én kelt kiadványából, amellyel mindkét kolostort megerősíti *nagybátyja* Vladislav, *apja* Radu és fivére Dan adományaiban.³⁹ Halálát 1384-re teszik; széles körben, bár nem általánosan elfogadott vélemény szerint az argei templomban temették el, amelynek építési és díszítési munkálatai az ő idejében fejeződtek be. Feleségének személye ismeretlen, neve is vitás. Az argei templom egy felirata szerint Annának, fiának, I. Mirceának két oklevele szerint azonban Kallinichinak hívták. Az újabb irodalom általában az utóbbi mellett foglal állást; az eltérés ma-

gyarázatára több elmélet merült fel. Feltéve, hogy a felirat hiteles (ami még szintén nincs végérvényesen eldöntve), két megoldás lehetséges: az egyik szerint Radu kétszer nősült, egyik feleségét Annának, a másikat Kallinichianak hívták. A másik, valószínűbb szerint egy felesége volt, Anna, aki idősebb korában — a keleti kultúrkör területén csaknem általánosan elterjedt szokáshoz híven — apácanévet vett fel; fiának oklevelei ezen a néven említik. Eredetét homály fedi; egyesek a görögös Kallinichia névből görög származására következtettek, mások hasonlóan bizonytalan alapokon Lázár szerb fejedelem családjával hozták kapcsolatba.⁴⁰

Radu vajdának több gyermeke maradt, de csak két fiát, I. Dant és I. Mirceát ismerjük közelebbről, akik egymás után örökölték utána a vajdaságot. Egyikük születési évét sem ismerjük, sőt trónraléptük időpontja is bizonytalan. I. Dan általános felfogás szerint 1384-ben (egyesek szerint még korábban) jutott uralomra, biztos adatunk azonban csak a következő év őszén van róla: 1385 október 3-án kelt idézett oklevele, amellyel Tismana és Vodița kolostorok birtokjogait megerősíti. Halálának időpontja szintén ismeretlen. Csak annyit állapíthatunk meg, hogy életét Šišman bulgár cár ellen hadakozva vesztette el (s nem, mint Chalkokondylas tévesen állítja, belső forradalom következtében). Öccse, I. Mircea 1387 június 27-én adta ki első oklevelét (ezzel erősítette meg az említett kolostorokat az elődei által adományozott birtokaikban), noha a román írók véleménye szerint már az előző esztendőben uralomra jutott. Halálának időpontját a szerb évkönyvek adatai alapján 1418 január 31-ében szokás megállapítani.⁴¹ Dan feleségének csupán nevét (Maria) ismerjük. Mircea felesége, Mara egyesek szerint a Jagello-házból, mások szerint szerb családból származott. Mindkét nézet meglehetősen gyöngye lábon áll; ezzel szemben tény, hogy Zalában, Magyarországon voltak birtokai, ami vagy magyar eredetre, vagy legalábbis magyar kapcsolatokra vall.⁴²

Hihető, de mai ismereteink mellett nem bizonyítható, hogy I. Vlad, akit a nikápolyi hadjáratok idején a török támogatott I. Mirceával szemben, szintén Radu fia, vagy legalábbis a Basaraba-család tagja volt. Nem valószínű, amit sokan véltek, hogy egyszerű bojár lett volna, akit csupán a török kegye emelt társai fölé; ebben az időben, sőt még a következő évszázadban is teljes erővel élt a dinasztia egyedül elhivatott voltának hite, s hosszú időnek kellett eltelnie, amíg a vajdaság után más, mint Basaraba egyenes ivadéka, ki merte nyújtani a kezét.⁴³

Röviden összefogva ennyi az, amit Basarabáról s közvetlen utódairól az eddig ismert

adatok alapján mondhatunk. A családot I. Dan és I. Mircea leszármazói két ágon folytatták. Ezeknek az ágaknak története annyira bonyolult, az egyes ízekre vonatkozó elképzelések annyira ellentmondóak, hogy vizsgálatuk külön tanulmányt igényelne. Ezúttal meg kell elégednünk eddigi eredményeinkkel. Befejezésül még egyszer szeretnők hangsúlyozni, hogy ezek az eredmények szűkebben értett, családtörténelmi szempontokon túl igen érdekes betekintést engednek a román államfejlődés kezdeti szakaszának, az első vajdák politikájának alakulásába. A román államok Kelet és Nyugat mesgyéjén feküdtek, kialakulásukban mindkettőnek hatása döntő szerepet játszott; középkori történetük lényege, legfőbb jellemvonása: egyensúlyozás a kétfelől kisugárzó, ellentétes hatások közt. Basaraba családjának története maga is ezt a kettősséget mutatja. A keleti származású országalapító magyar asszonyt vett feleségül. Fia, Lajos király hűbérese először ortodox, másodszor katolikus családból házasodott; leányai közül kettőt balkáni fejedelmekhez, egy másikat egy magyar előkelőhöz adott feleségül. A következő ízek családi kapcsolatai már sejtetik a politikai fejlődés további menetét, amikor a Magyarországról kisugárzó nyugati hatás egyre gyöngyülve fokozatosan teret engedett a megerősödő keleti, balkáni hatásoknak: Basaraba unokái, szépunokái az ortodox vallás buzgó istápolói, s bár országukat, udvarukat, szemeiüket számos szál fűzte Magyarországhoz, családi összeköttetések iránya mégis inkább a Balkán felé mutat. A magyar kapcsolatok náluk sem hiányoztak — erre utal Mircea feleségének magyarországi birtoka —, de már meggyérültek, hogy a következő századokban, növekvő török nyomás alatt, egy-két szörványos esetre korlátozódjanak.

Elekes Lajos.

JEGYZETEK

- ¹ Wertner Mór: Az első havasalföldi vajdák, Századok, 1901. Karácsonyi János: Az oláhországi (havaselvi) vajdák családfája, uo. 1910. — ² Fejér: Codex diplomaticus VIII/3. 623—627. l. — ³ Rásonyi Nagy L.: Contributions à l'histoire des premières cristallisations d'état des Roumains, Archivum Europae Centro-Orientalis I. (1935) 253. l. — ⁴ „Sarcath est in itinere christianorum, scilicet Rutenorum, Blacorum, Bulgarorum minoris Bulgariae ... qui omnes transeunt per eum quando vadunt ad curiam patris sui, deferentes ei munera unde magis amplectitur eos.“ A. Sacerdoțeanu: Guillaume de Rubrouck et les Roumains au milieu du XIII-e siècle (Paris, 1930) 161. l. — ⁵ A tatár eseményekre l. B. Spuler összefoglalását: Die Aussenpolitik der Goldenen Horde. Die Horde als Grossmacht in Osteuropa und Vorderasien. Jahrbücher für Geschichte Osteuropas V/1—2. (1940.) — ⁶ Rásonyi Nagy i. m. 253. l., v. ö. Spuler i. m. 55. l. — ⁷ A hagyománynak későn leírt, kusza és idegen elemekkel bővült formája szerint Negru vajda Magyarországból, Fogaras földjéről (egy Luccaritól feljegyzett változat szerint meg éppen „di natione Ungaro“) származott, ez azonban nyilván utólagos okoskodás eredménye: a középkori vajdák intenzív magyar kapcsolatait s foga-

rasi hűbértokok eredetét igyekszik megvilágítani. Egy másfajta hagyomány szerint a Basarabák délszláv családból („din neam sârbesc”) származtak, ebben viszont az első vajdák erős bulgár összeköttetéseknek emlékét látjuk felcsillanni (a „sârbesc” kifejezés egykorú román nyelvhasználat szerint nemcsak szerbet, hanem bulgárt is jelöl). Véleményezésben azonban — és tárgyunk szempontjából ez a fontos — mindkét utalás arra vall, hogy a havaselvi hagyományok őrzőiben élt az országalapító Basaraba idegen, nem-román származásának tudata. (A fogarasi származatlásra I. D. Onciul: *Originile principatelor române* (București, 1899) 5—7. l., a délszlávra uo. 11. l. A hagyományok fejlődésére v. ö. Al. Lăpădatu: *Cum s'a alcătuit tradiția națională despre originile Țării Românești*. Anuarul Institutului de Istorie Națională II. 289. s. köv. l. (Gh. I. Brătianu új könyve: *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*, București, 1945., célkitűzésének: Lăpădatu és más újabb írók kritikai irányától a régibb iskola — elsősorban Xenopol — felfogásához való tudatos visszatérésnek megfelelően, nem sokkal viszi előbbre ismereteinket.). Luccari változatát I. Copiosio Ristretto degli annali di Rausa (Venezia, 1605) 49. l. — ⁸ V. ö. Századok, 1940. 302. s. köv. l. — ⁹ A vajdasági török elemekre I. Rásonyi Nagy i. m. Az 1247-i vajdák neve, Litvoj és Seneslaus, kétségkívül szláv. A kenézéké Farkas (Farcasius) és János. Az első az oklevél magyaros hangalakban, a másodikat latinosan közli. Ha azonban elfogadjuk azt a valószínűnek látszó feltevést, hogy utóbbinak a nevét az Olt alsó folyása mellett fekvő *Ienoșești* község tartotta fenn, akkor megbonyosodunk a felől, hogy azt is magyarosan ejtették. (Fekete Nagy A.—Makkai L.: *Documenta historiam valachorum in Hunagria illustrantia* (Budapest, 1941) 20—22. l., v. ö. *Ethnographia*, 1935. 104. l. 56. jz.) — ¹⁰ Leányát Mihály bulgár cár unokaöccséhez, Stracimir despotának Sišman viddini fejedelem leányától, Mihály nővérétől született Sándor nevű fiához adta nőül, aki később követte nagybátyját a bulgár trónon. Sándornak ebből a házasságából három fia született: Asen Mihály, Asen János és Stracimir. A legidősebb fiú 1337-ben III. Andronikos bizánci császár leányát kapta nőül; már ezt megelőzően apjának uralkodótlásra volt. Bár sem a házasság, sem az uralkodótlarsá emels nem jelent szükségképpen teljeskorúságot (a gyermekházasság nem volt ritka s az is elég gyakran megesett, hogy a fejedelem utódul kiválasztott fiát egészen zsenge korban emelte maga mellé: Dušan Istvánt például tizenháromévesztendős fejével koronázták meg, félvak apjának gyámoltására), mégsem valószínű, hogy Asen Mihály 1337-ben tiz-tizenötévesnél fiatalabb lett volna. Különösebb merészség nélkül feltehetjük tehát, hogy apja, Sándor cár, Basaraba leányának férje 1300 körül, vagy még előbb született. (Nem szól ez ellen az, hogy Sándor nővérét, Ilonát 1332-ben vette feleségül az akkor mintegy huszonhároméves Dušan szerb cár.) Mivel hihető, hogy Sándor cár felesége — tudomásunk szerint *első* felesége — korban nem állott messze férjétől, másrészt, mivel tudjuk, hogy Basarabának több fia volt, akik 1330-ban már érték a férfikort (Károly Róbert egy oklevele szerint résztvettek apjuk lázadásában), valószínűnek kell tartanunk, hogy Basaraba gyermekei 1300 körül, vagy nem sokkal azután születhettek. Ő maga akkor fiatalember volt (félszáz évvel később halt meg), ebből jutunk arra a következtetésre, hogy az 1270-es évek folyamán, de mindenesetre 1280 előtt született. (A Sišmanidák nemzedékrendi adataira I. Wertner M.: A középkori délszláv uralkodók genealógiai története (Temesvár, 1891) 197. s. köv. l.; Dušan megkoronázására I. K. Jireček: *Geschichte der Serben* I. (Gotha, 1911) 355., 268. l., Sándor cár nővérrel kötött házasságára uo. 370. l.; Károly Róbert oklevelét, amely Basaraba fiát említi, I. Fejér: *Codex diplomaticus VIII/4*. (Buda, 1832) 57. s. köv. l. — ¹¹ D. Onciul: *Anul morții marelui Basarab Voevod*, Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice X—XVI. 101—104 l. — ¹² Al. Lăpădatu i. m. Anuarul Institutului de Istorie Națională II. 291—2., 311., 313. l. — ¹³ Eredeti: M. Országos Levéltár Dl. 26376. Legjobb kiadás Zimmermann—Werner—Müller: *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen* II. 386—7. l. — ¹⁴ A Kö-

kényes—Renold nemzetség erdélyi ágára I. Karácsonyi J.: *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig* II. (Budapest, 1901) 338. s. köv. l. és Wertner M.: *A Kökényes—Rénold nemzetség Erdélyben*, Erdélyi Múzeum, 1895. — ¹⁵ Fekete Nagy—Makkai: *Documenta* 181—182. l. — ¹⁶ Fejér: *Codex diplomaticus IX/3*. 638. l. — ¹⁷ M. Országos Levéltár Dl. 28746. — ¹⁸ Az a nyakatekert elmélet, amellyel Wertner M. próbálta áthidalni ezt a nehézséget — Sándor vajda Dobokai Lászlónak egy nővérét vette volna nőül, ugyanakkor azonban a Dobokai család egyik férfitagja is feleségül vette a vajdának egy ismeretlen nővérét (Századok, 1901. 682. l.) —, egyáltalán nem valószínű. A pápai levél, amely Klárát Vladislav mostohájának nevezi: Theiner: *Vetera monumenta historia Hungariae sacra illustrantia* II. (Róma, 1860, 97—98. l. — ¹⁹ Ez a nézet román részen már régebben felmerült (I. V. Draghiceanu: *Curtea domnească din Argeș*, Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice X—XVI. 54. l.), de nem terjedt el. — ²⁰ Hurmuzaki: *Documente privitoare la istoria Românilor* I/2. 222—223. l. Az oklevél Kemény József gyűjtéséből ismeretes; hitelességéhez nézetünk szerint szó fér, bár hamis vagy hibás voltát eddig senki sem bizonyította. Ennélfogva csak fenntartással használható. — ²¹ Mircea 1387-i oklevelét I. P. P. Panaitescu: *Documentele Țării Românești* I. Documentele interne (1369—1490) (București, 1938) 41. s. köv. l. Dăbăcești alapítási ideje ismeretlen; az a körülmény, hogy Dimitrá csupán negyede fölött rendelkezett, valamelyes osztódásra, egy-két generációs birtoklásra enged következtetni, hihető tehát, hogy a helység a XIV. század első felében keletkezett. Az adat, amellyel St. Nicolaescu: *Domnia lui Alexandru Vodă Aldea*, fiul lui Mircea cel Bătrân 1431—1435 (kny. Revista pentru istorie, arheologie și filologie XVI.) 5. l. jz. próbálta bizonyítani a Dobokaiak szereplését a XIV. századi vajdák közvetlen környezetében, meglehetősen gyöngye lábon áll. Nagyon is vitatható, vajjon szabad-e Naidu Dăbăcesc = (?) Dobokai Miklósról vonatkoztatni azt a „năidov dobă” feliratot, amelyet ő a havaselvi uralkodóház akkori temetkezőhelyének, az argeși egyháznak egyik sírletén olvasott (facsim. i. m. 17. l.); de ha ezt el is fogadjuk, életkorbeli nehézségek miatt el kell utasítanunk azt a további feltevést, hogy az itt említett Miklós a Mircea 1387-i oklevelében szereplő Demeternek (Dimitrá) édestestvére, s azzal együtt az 1270-es években bánságot viselt Kökényes—Renold nb. Mikódnak gyermeke volna. — ²² „...per Bazarab olacum et filios eiusdem dictam terram nostram Transalpinam in preiudicium sacri dyadematis regii et nostrum infideliter detinentes...” (Fejér: *Codex diplomaticus VIII/4*. 57. l.) — ²³ A forrás jólértesültségét bizonyossá teszi, hogy Dušan maga is a szobanforgó Sándor cár sógora: Ilona nevű nővérének férje volt (Wertner M.: A középkori délszláv uralkodók genealógiai története 91. l.). — ²⁴ Wertner i. m. 200. l. — ²⁵ L. D. Onciul: *Originile principatelor române* (București, 1899) 180. s. köv. l. 88., 89. jz. A sírfelirat facsim. I. Const. C. Giurescu: *Istoria Românilor* I. (București, 1935) 396. l. A vajdának román földön szokatlan kettős neve — talán magyar anyjának hagyatéka — több kutatót megtévesztett, ezek a feliratot tévesen egy Sándor fia Miklós nevű uralkodónak tulajdonították; erre v. ö. Onciul i. m. 183—184. l. jz. — ²⁶ Esküteléskönyv idejére I. Pór A.: *Nagy Lajos 1326—1382. Magyar Történeti életrajzok VIII.* (Budapest, 1892) 59—60. l. Onciul érvei az 1338. év, mint Sándor társuralkodói szereplésének kezdete mellett (i. m. 182. l. 88. jz.) nagyon vitathatók, minthogy késői, kétes hiteles adatokra támaszkodnak. — ²⁷ V. Draghiceanu i. m. Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice X—XVI. 55., 57. l. — ²⁸ Theiner: *Vetera monumenta* II. 95. ill. 97—98. l. — ²⁹ Erre enged következtetni IV. Kelemen pápának 1345-ben Lajos királyhoz intézett levele, amelyből kitűnik, hogy miután a Magyarországi végien, tulajdonkép Havaselvén lakó oláhok egy része megtért s mások megtérését is remélni lehetett, a pápa több vezető emberüknek, így Sándor vajdának is levelet írt. (Theiner id. m. I. 691. l.) — ³⁰ Godonnak még neve, sőt személye is bizonytalan. Egyetlen forrás említi: Lajos királynak 1377. szept. 8-án kelt oklevele, amellyel Mar-

tingfalvi Balázs fia Miklóst hadi érdemei fejében meg-
nemesítvén, kiemeli vitéz magatartását amidőn „in terra
Bozorabiae supra Rippam fluvii Danubii quondam contra
Godon fratrem Layko de Eadem fortissimum nostrum
Adversarium conflictum habuissimus“ (sic!). (M. Ország-
gos Levéltár, Szirmay cs. levéltára 1377 szept. 8.) Lajk.
Lajko a magyar forrásokban Vladislavot jelenti; az ok-
levélben említett esemény nyilván 1369-ben történt, ami-
kor a vajda fellázadt Lajos király ellen s a megfenyíté-
sére küldött magyar seregek egyike a Dunán át, Szőré-
ny táján vonult fel ellene. (L. Küküllői leírását
Schwandtner: *Scriptores rerum hungaricarum veteres ac
genuini* I. [Tyrnaviae, 1765] 311—312. l.) Godon személye
azonban teljességgel ismeretlen. Neve is szokatlan, s
tekintve, hogy az oklevél többszörös, késői átiratban
maradt fenn, nem tekinthetjük kizártnak azt a lehető-
séget, hogy elírással van dolgunk. Ha nem, akkor a
Godon nevet ragadványnévként gondolhatnók, ebben az
esetben pedig az sem lehetetlen, hogy Vladislavnak vala-
melyik ismert fivére — román oldalon feltették, hogy
I. Radu — rejtőzik mögötte. Godont éppen ezért csak
kérdőjellel vehetjük fel a családfára. — ³¹ Turul, 1911.
61. l. — ³² Stracimir házasságából egy fiú és két leány
született. A fiú, Konstantin, apjának társuralkodója lett,
később a török előnyomulás miatt Magyarországra, innen
Szerbiába költözött, s ott halt meg 1422 okt. 16-án.
(Wertner: A középkori délszláv uralkodók genealógiái
története 203. l.) A két leányt, akik túszként a magyar
udvarban nevelkedtek. Lajos királynak 1369 aug. 29-én
Himfy Péter bulgár bánhoz írt levele említi. (Századok,
1900. 607. l.) Egyikük, Dorottya 1376—1378 közt Tvrtko
bosnyák király felesége lett. (Wertner i. m. 220. l.) —
³³ Vlkašin feleségére I. K. Jireček: *Geschichte der Ser-
ben* I. (Gotha, 1911) 430. l., Simeon görög feleségére uo.
415. l. (Utóbbiát vélte Ancha férjének C. Kogálniceanu:
*Tabloul genealogic și cronologic al Basarabilor domni ai
Țării Românești* 1310—1459. [București, 1912] 7—8. l.)
Uroš István házasságára I. Jireček i. m. 414 l. Felesé-
géről különböző nézetek vannak forgalomban. Wertner
pl. i. m. 92. l. ismeretlen alapon azt állítja, hogy Vladi-
slav havaseli vajdának Ilona nevű leányát vette volna
el (ilyet egyáltalán nem ismerünk), mások pedig Luccari
késői tudósítására támaszkodva úgy gondolják, hogy
Vladislavnak egy Slava nevű (egyébként szintén ismer-
etlen) leányát kérte meg. Ezek az elképzelések már
időbeli okoknál fogva sem valószínűek. C. Kogálniceanu
ugy próbál a bajon segíteni, hogy Slavát Sándor vajda
leányának teszi meg (i. m. 7. l.). — ³⁴ Vladislav ural-
kodási idejét D. Onciul: *Originile principatelor române*
227. l. csak 1372-ig, C. Kogálniceanu viszont (i. m.
5—6. l.) a nyolcvanas évekig számítja. Gh. I. Brătianu-
tól cred az a hipotézis, hogy 1377-ben Havaselnén már
Vladislav öccse, Radu uralkodott (L'expédition de Louis
I-er de Hongrie contre le prince de Valachie Radu I-er
Basarab en 1377 [Valenii-de-Munte 1925.]); ennek alapja
egy itáliai forrás, amely Lajos király ezévi bulgár-török
hadjárataival kapcsolatban az ellenség élén egy Radano
(ill. Radomo) nevű fejedelmet említ. Kétségtelen, hogy
a név torzítás, elírás eredménye, de nyilvánvaló, hogy
nem a havaseli vajdát, hanem a török szultánt, Murád-
dot (Morado — Radomo) kell mögötte sejtenuünk. (V. ö.
Hóman—Szekfü: *Magyar Történet* III. 455—456. l.) —
³⁵ Radu történeti szerepére I. Const. C. Giurescu: *Istoria
Românilor* I. 407. s. köv. l., pénzeire C. Moisil: *Monetele
lui Radu I. Basarab*, *Buletinul Comisiunii Monumentelor
Istorice* X—XVI. 122—133. l., jelentőségére az utódok
emlékezetében uo. 20. l. Jellemző, hogy az országalapí-
tás mondai hőseinek, Negru vajdának neve idővel — ép-
pen I. Radu emlékével való összekeverése folytán —
*Radu Negru*vá alakult s mindmáig így maradt meg.
(L. uo. 19. s. köv. l., v. ö. Lăpădatu i. m.) — ³⁶ Magyar
Történelmi Tár I. 186. l. Tekintve, hogy Sándor vajda

1364 őszén halt meg, a király oklevele másra nem céloz-
hat. Még biztosabb utalást tartalmaz magának Vladislav
vajdának 1369 nov. 25-én kelt oklevele, amelyben ki-
fejezetten Sándor vajdát nevezi apjának: „bonae memo-
riae condam Alexandri, Patris nostri charissimi“. Csak-
hogy ez a szövegrész csak a régebbi, kevésbé hiteles
kiadásokban olvasható így (Fejér: *Codex dipl.* IX/4. 210.,
Hurmuzaki: *Documente* I/2. 148—149. l.), az újabb és
megbízhatóbb Zimmermann—Werner—Müller: *Urkunden-
buch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen* II.
334. l. szerint az „Alexandri“ szó helyén „domini“ áll.
(Legújabbban P. P. Panaitescu: *Documentele Țării Rumă-
nești* I. 31. l. ismét Alexandri-t közöl, mivel azonban
ez a kiadvány nem mindig veszi figyelembe az eredetit,
az Urkundenbuch-hal szemben nem tekinthető perdöntő-
nek.) Az oklevél eredetije a gyulafehérvári káptalan
házi levéltárában őriztetvén (v. ö. Beke jegyzékét a Cista
Capitularis anyagáról: *Tört. Tár*, 1889. 767., 555. s. köv. l.),
megvizsgálása s így a helyes olvasás kérdésének eldön-
tése nem állt módomban. A leszármazás azonban így is
kétségtelen, v. ö. Onciul: *Originile principatelor române*
183., 188. l. — ³⁷ Const. C. Giurescu: *Istoria Românilor*
I. 405. l., G. Minea: *Cherana sau Cherața?*, *Cercetări
Istorice* I. 412—414. l. — ³⁸ Windecke szerint Vlad Dra-
cul apjának, I. Mirceának apját „Pankraz dem Weisen“
nevezték. A Pongrácz név nyilván tévedés; román tudó-
sok azzal magyarázzák, hogy Radu, bátyja mintájára,
viselte a szörényi báni címet, s a német író a „ban
Radu“ kifejezést értette félre. (L. pl. Onciul i. m. 200—
201. l. 105. jz.) — ³⁹ P. P. Panaitescu: *Documentele
Țării Românești* I. 38—41., ill. 41—45. l. — ⁴⁰ C. Kogál-
niceanu: *Tabloul genealogic și cronologic al Basarabilor*
7. l. Az argeși feliratra I. St. Nicolaescu: *Domnia lui
Alexandru Vodă Aldea*, függelék. Az újabb irodalom álta-
lában a Kallimichia név mellett foglal állást, l. pl. Const.
C. Giurescu: *Istoria Românilor* I. 450. l.; az apáca-név
elméletére v. ö. Draghiceanu, *Buletinul Comisiunii Monu-
mentelor Istorice* X—XVI. 26. l. — ⁴¹ Dan i. oklevélét
I. Panaitescu: *Documentele Țării Românești* I. 38—41. l.;
halálára C. Litzica: *De cine a fost ucis Dan, fratele lui
Mircea?*, *Omăgiu lui Titu Maiorescu* (București, 1900).
Mircea i. oklevélét I. Panaitescu i. m. 41—45. l.; ura-
lomra jutásának idejére Const. C. Giurescu: *Istoria
Românilor* I. 451. l., halálára uo. 476., ill. D. Onciul:
Originile principatelor române 213. l. 110. jz. — ⁴² Dan
feleségére I. Giurescu i. m. I. 421. l., Mirceára uo. 475—
476. l., v. ö. N. Iorga: *Istoria Românilor* III. (București,
1937) 271. l. Mircea feleségének magyarországi birtokaira
I. Csánki D.: *Magyarország történeti földrajza a Hunya-
diak korában* III. (Budapest, 1897) 14. l. — ⁴³ C. Kogál-
niceanu: *Vlad I. Voevodul Basarabiei* 1396—1397., *Re-
vista pentru istorie, arheologie și filologie* XI/2. (1911)
331—332. l. Mircea fivérének tartja Vladot, viszont a
román történet legmodernebb szintézise, Giurescu i. m.
457. l. bojári származásának véli. — Egyesek feltették,
hogy két előkelő vajdasági tisztségviselő, Staico logofăt
és Dobrișan vornic szintén Mircea testvére volt, hihe-
tőbb azonban C. Kogálniceanu véleménye (i. m. 8. l.
11. jz.), amely szerint rokoni kapcsolatuk abban gyöker-
ezett, hogy a vajda nővéreit bírták nőül. Mirceának
még egy állítólagos fivéréről esik szó az irodalomban,
Vladislavról, aki egy ideig Radu uralkodótársra lett volna,
de korán elhalván, trónját nem örökölte. (Buletinul
Comisiunii Monumentelor Istorice X—XVI. 55., 130. l.)
Minderre abból szokás következtetni, hogy Radu egyik
pénzszorozatán az első oldalon „Io Radulo vovoda“, a
hátlapon pedig „Io Vladislav“ felirat olvasható. Ez azon-
ban — mint a román tudósok is észrevették — magya-
rázható egyszerű nyomási hibával, ha t. i. feltesszük,
hogy a pénzverő tévedésből egy Vladislav-kori mintát
használt a hátlapon. Így ezt a Vladislavot, további ada-
tok híján, nem vehetjük fel a családfára.

1. Kálmán király II. törvénye (2. és 3. §) szerint a keresztények és zsidók kölesönüzleteit élőszóval vagy írásban lehet megkötni, a szerint hogy 3 *pensanyi* vagy ennél nagyobb kölesönről van-e szó. Az első esetben elegendő a tanúk jelenléte és zálog vételle (vadimonium), az utóbbiaknál azonban már pecsétetes írás is szükséges, hogy per esetén a tanúk mellett (vagy azok ellenére) az írás és pecsét is bizonyítsa az igazságot. Hasonló az eset az ingóságok adás-vételénél is, azzal a különbséggel, hogy a keresztények és zsidók által kötött adás-vételi szerződéseket értékre való tekintet nélkül, tehát minden esetben pecsétetes írásba is kell foglalni. Ha perre került a dolog, a „beírt tanúk hite alatt” fölmentették a vádlottat, ellenben írás hiányában lopás büntetést állapíthatta meg a bíróság, s mellékbüntetésként még a perelt érték tizenkétszeresének megfizetésével sujthatta a vesztest.¹ Tekintve, hogy 1 *pensa* 6—15 aranykoronának felel meg,² nem valószínű, hogy akadt volna olyan vásárló, aki 45 aranykoronánál nagyobb értékű vétel esetén³ nem élt volna a pecsétetes írással, mint a tanúbizonyítást megkönyítító perjogi biztosítékkal.

Újabb diplomatikai irodalmunkban Jakubovich értékesítette Kálmán király II. törvényét, megállapításait azonban a törvény szövegén kívül más adatokkal nem tudta alátámasztani.⁴

Mi is hiszünk a *cartula sigillata* használatában.⁵ Igaz, hogy ilyen Kálmán-kori pecsétetes *cartula* eddig még nem bukkant elő levéltáraink limbusából, de bizonyára csak azért, mert bizonyos időn túl, ha t. i. az adóságot már rendezték, vagy a vásárolt jószágban más nem ismert a saját tulajdonára, nem volt szükség a *cartula* további őrzésére. Sőt kölesönök esetén a visszafizetést valószínűleg a *cartula* megsemmisítése is követte.⁶ De nagy számban sem készültek, mert a törvény előírása csak arra az esetre vonatkozott, ha zsidó volt az egyik üzletfél, s a kisebb értékű ügyleteknél minden viszonylatban továbbra is elegendő maradt a tanúk alkalmazása.

E megfontolásunkat támogatja Márton ispánnak (a XII. század 40-es éveiből ránkmaradt) végrendelete, amely, véleményünk szerint, egyik részében, a *comes* egy *cartulájának* a kétségtelen nyomát őrizte meg; s néhány újabban előkerült XII. századi pecsétyűről.

Márton ispán végrendelete valóságos tárháza azoknak a módozatoknak, melyekkel korának gondos nagybirtokosa ingó és ingatlan vagyonát szerezte, bővítette, cserékkel kikerékítette, esetleg elidegenítette, s a fennálló jogrend eszközeivel biztosította.⁷ Megtudjuk belőle, hogy II. Béla, majd II. Géza engedélyével birtokát a csatári monostor, a

felesége és nagyobbik leánya között osztotta meg. Végrendeletében pontosan megkülönböztette saját szerzeményeit atyai örökségtől, mindenütt feljegyeztette a szerzés módját és körülményeit, hogy a birtoklást az örökösök részére is bizonyíthatóvá tegye. Adománybirtokait és vásárlásait az intézményesen megszervezett jogi *szóbeliség* útján, *quac-sitorok*, *datorok*, tanúk és *pristaldusok* alkalmazásával szerezte,⁸ s miként már Eckhart is megjegyezte, nem hivatkozik oklevelekre, hanem csak azokra, akik előtt a vétel történt: a tanúkra.⁹ Egy helyen mégis *írássra* is utal a végrendelet, mégpedig a monostornak adott *libertinusok* második csoportjánál. Az oklevélnek ez az eddig figyelemre nem méltatott, de a XII. századi magánjogi *írásbéliség* szempontjából rendkívül becses, s kerekdedségével a többitől feltűnően elütő szakasza így hangzik: *Libertos vero, quos emit Martinus comes ab Budriguiensibus, qui vocantur Grab et Odmát, V. domos... Coram quibus empti sunt, nomina hec sunt: Johannes prepositus, Sydemer, Mosy, Ilis, Elias, Machabeus filius Laberti, Bas filius Endre, Opus iudex Czaldensis, Gregorius filius Gabrielis, Apa filius Sydemer, Ipolt filius Gana, Bolozlou filius Chama, Wetch serriens Ipoliti, Wapussa. Wasardus presbiter hec scripserat.* Az idézett szakasz utolsó mondata világosan tanúsítja, hogy e *libertinusok* vételét annakidején írásba foglalták. Az is feltűnő, hogy ez a szakasz túlnyomó részben a Kálmán király II. törvényében előírt adatokat tartalmazza. Megnevezi Márton ispánt, mint vevőt, a *libertinusokat*, mint a vétel tárgyát, az eladókat, a zsidó és keresztény tanúkat, akik előtt a vétel történt, s végül, bár ezt a törvény nem írta elő, az ügylet írásbafoglalóját. Az eladók, valamint a tanúk egy része, miként a nevekből megállapítható, zsidó, éppen ezért az ügylet Kálmán király rendeletének megfelelően *cartula* alkalmazásával történt. Bizonyára a kéznél levő *cartula* alapján fogalmazták meg az oklevélnek ezt a passzusát: ezért követi olyan hűen szerkezetében is a törvény gondolatmenetét. De minden kétséget kizáróan *cartulára* utal az író megnevezése, aki vidéki *plébános* és nem udvari vagy káptalani ember.¹⁰ A pecsétekről nincs benne szó, de ez nem is volt szükséges, hiszen a *cartula* tartalma nagyobb jelentőségű oklevélbe vételtt át, t. i. a végrendeletbe. Az átvétel se diplomatikai célzattal (átírás) történt, hanem csak azért, hogy a szerzemény perjogi biztosítékát ennél a tételnél is megjelöljék. A végrendelet több szolgálcsoporthal nem említi szerzésük módját: ezeket Márton ispán örökölhette.¹¹ Másutt meg csak azt jegyzi meg, hogy bírói úton, kárpótlásul kapta

óket,¹² egynél pedig egyszerűen csak odaveti, hogy vásárolta¹³ (írás nélkül), nyilván azért, mert az eladó keresztény lehetett, ilyenkor pedig cartulára nem volt szükség. A zsidóktól való vásárlás feljegyzése tehát csak a cartula miatt annyira *plastikus*, vagy fordítva: a cartulára való utalás a zsidóktól való vásárlásnak és a törvényhez való ragaszkodásnak az eredménye. Megállapíthatjuk tehát, hogy Márton ispán végrendelete Kálmán király II. törvénye gyakorlati alkalmazásának eddig ismert egyetlen, de egyben konkrét bizonyítékát őrizte meg számunkra. Az oklevél korából és a benne előforduló más időadatokból nagy valószínűséggel azt a megállapítást is megkockáztathatjuk, hogy a libertinusok vétele II. Béla idejében, vagy talán még korábban is történhetett. Ha pedig a zsidótörvény rendelkezéseit a XII. század 30-as éveiben követték, követhették, illetve követték azokat már a törvényhozó életében is. Kálmán király *cartula sigillataja* tehát nem volt írott malaszt, hanem élő valóság.

A cartula sigillata tényleges használata mellett közvetve tanúskodnak az újabban előkerült XII. századi pecsétgyűrűk is. A királyon kívül az egyházi és világi előkelőségek használták a XII. század elején pecsétgyűrűt. A legrégebbek egyike valószínűleg Űros fia Janusé, aki nádor volt Kálmán és II. István idejében. E gyűrű emberfőt ábrázol, körirata pedig a Janus név. Művészettörténeti vizsgálata szerint a XII. század elejéről valónak bizonyul,¹⁴ és negatív vésete arra utal, hogy pecsételésre szolgált. Bizonyára pecsételtek is vele, hiszen az eszköz feltételezi a célt, amelynek a szolgálatára készült, még akkor is, ha lenyomata nem maradt fenn. S ha a *sigillum confirmatoriumot* a XI. és XII. század fordulóján ismerték nálunk az egyháziak, ismerhette a XII. század elején a magyar világi hivatali arisztokrácia is.¹⁵

2. Miután a cartula sigillata tényleges használatát kimutattuk, indokolt, hogy (jogi) történeti és diplomatikai vonatkozásaira is rámutassunk.

Szent László törvényeinek és Kálmán király I. törvényének azok a cikkelyei, amelyek a kereskedelemmel kapcsolatban tartalmaznak intézkedést, általános jellegűek, s a zsidókról külön nem emlékeznek meg.¹⁶ Ez a mellett bizonyít, hogy a zsidók a kereskedelmi életből nem voltak kirekesztve. Földet is szabadon vásárolhattak. Mivel a földingatlal szerzését megnehezítette számukra Kálmán királynak az az egyébként szigorúan végre nem hajtott rendelkezése, hogy a földművelő zsidók csak püspöki székhelyen élhetnek,¹⁷ földjüket pedig csak pogány szolgákkal műveltethetik, a kereskedelemben és a hitelüzletben kerestek és találtak nagyobb érvényesülési lehetőséget. Elbbe kapcsolódtak be azok is, akik az első keresztesháború nyo-

mán támadt nyugati zsidóüldözés miatt Magyarországon találtak menedéket.¹⁸ Mindez szükségessé tette egyrészt a kereskedelemnek zsidó és keresztény viszonylatban való törvényes rendezését,¹⁹ másrészt a tapasztalt visszaélések kiküszöbölését. Ezt a feladatot Kálmán király II. törvényében oldotta meg olyformán, hogy a kisebb kölcsönöknél továbbra is meghagyva a szóbeliséget, zálog vételét és zsidó tanúk bevonását rendelte el (2. §), a nagyobb kölcsönöket (3. §) és az ingóságokkal kapcsolatos kereskedelmet (4. §), kizárva belőle a keresztény rabszolgákat (1. §), a szóbeli megegyezés mellett *pecsétetes íráshoz* is kötötte (3–4. §).

A zsidótörvény nem érintette a keresztények kölcsönüzleteit és az általuk folytatott kereskedelmet. Új benne a hitelüzlet tételes rendezése (2–3. §), s európai viszonylatban is modern eljárás a zsidó tanúk szerepeltetése és a pecsétetes írás megkövetelése (3–4. §). A többi eleme régi, vagy a réginek korszerű módosítása. Az 1. § például Szent László I : 10. törvénycikkét tartalmazza, amely tiltja a zsidóknak keresztény nővel való házasságát és keresztény szolgák tartását. Az ilyen szolgák szabadságát vissza kell adni, s eladóiktól a vételárat el kell kobozni. Szent László ezen rendelkezése, amelyet az I. esztergomi zsinat még tovább szigorított (63. §), Kálmán király I. törvényében is helyet kapott, időt hagyva az esetleg még birtokukban levő keresztény szolgák eladására. A törvénynek az ingóságokkal kapcsolatos kereskedelmet szabályozó 4. §-a viszont a Szent László-féle II. törvény 7. §-ának az új kívánalmaknak megfelelő továbbfejlesztése. Szent László e törvénycikkében a lopott holmival való kereskedés megakadályozására s a vámlerovásának biztosítására az ingóságok adásvételét nyilvános vásárokhöz kötötte. Ha nem vásáron kötötték az üzletet, tárgya pedig lopott holmi volt, halállal bünhődnek az eladó, a vevő és a tanúk is. Ha a vásáron kívül vett holmi nem lopott jószág, a vevőtől elkobozzák, az eladó az árát veszti, s a tanúk is ugyanannyit fizetnek bírságul. Ez a § az üzletkötés formáit is szabályozza: a szóbeli szerződést a vásárbíró, a vámos és tanúk előtt kell megkötni. Ha ilyen formában is lopott jószág került eladásra, a vevő a bíró és a vámos tanúsága alapján szabadul, a tanúknak azonban bíróság elé kell állítaniuk az eladót, s vele együtt tisztáznuk kell magukat. Kálmán király ezen a ponton újít. II. törvénye révén az üzletkötés, úgy látszik, keresztény és zsidó viszonylatban, függetlenül a vásárok nyilvánosságától (bár ezek tovább is az árucsere főhelyei), s a hivatalos közegek (vásárbíró és vámos) és tanúk előtt való szerződés nehézkes formájának a helyébe (vagy mellé) a vegyes, magántanúk és a pecsétetes írás könnyedebb és hosszabb életű bizonyítékbiztosító formája lépett. A cartula sigillata tehát nem diszpozi-

tív oklevél, hanem a hatóság asszisztenciájának a pótléka, s nem annyira magánjogi, mint perjogi újítás.

A törvény 3. §-ából esetleg arra lehetne következtetni, hogy a nagyobb kölesönöknél a pecsétetes cartula volt az egyedüli bizonyító eszköz. De a § egész szövege, s a vele értelmileg összefüggő 2. § szerint a cartula a már szóbelileg érvényesen megkötött ügylet adatainak és bizonyítékainak írásbeli foglalata, mintegy a bizonyítékok bizonyítéka, az egyik legfontosabb bizonyíték, de nem az egyetlen szükséges bizonyíték. Ugyanez tűnik ki a 4. §-ból is, amely világosan kimondja, hogy lopás vádjának esetén (az írásban szereplő) régi tulajdonos és tanúk meghallgatása után szabadul a megvádolt vevő. Végül e mellett tanúskodnak a törvény utolsó szakaszai (részben már a 4. is), amelyek a 4. §-sal kapcsolatos perjogi kazuisztikát adják a következő négy kombinációban: 1. Ha előállították az eladót s a zsidó meg keresztény tanúkat, és van cartulája is, a vevő mentesül a vádtól (4. §). 2. Akkor is szabadul a vevő, ha az eladó nem állítható elő ugyan, de van zsidó és keresztény tanúja és cartulája (5. §). 3. Ha megvannak a zsidó tanúk meg a cartula, de hiányoznak a keresztény tanúk (úgy látszik a cartula hiányos volt), a (zsidó) vevő, nyilván a cartula pontatlanságáért, négyszeres bírságot fizet. 4. Ha nincsen cartulája, s az eladó se állítható elő, a (zsidó) vevőt lopás bűnében marasztalják el, s a perelt érték tizenkétszeresét kell megfizetnie. Ezekből az esetekből, de főleg az utolsó kettőből bizonyos, hogy a cartula nem az egyedüli, de mégis rendkívül fontos bizonyítékbiztosító formája a zsidók és keresztények által kötött kölesön- és adás-vételi szerződéseknek.

3. Diplomatikai szempontból fontos kérdés, vajjon az írásbeliségnek milyen forrásából ered Kálmán király cartulája. Bár elrendelését rendkívüli körülményeknek, a hozzánk akkortájt bevándorolt zsidóknak köszönheti, használata mégsem simul valamilyen üzleti (kereskedelmi) írásbeliséghez. Ilyet ebben az időben nem ismerünk, bizonyára azért, mert nem is volt. Pozitív módon is e mellett bizonyít Jehuda-ha Cohen rabbinak († 1070, Mainz) az a három responsuma, melyeket magyar vonatkozású üzleti vitákkal kapcsolatban nyilvánított: igen élénk üzleti fantáziáról tesznek tanúságot, de csak szóbeli üzletkötést ismernek, írásra pedig még csak közvetve sem utalnak.²⁰ Másfelől viszont Könyves királyunkról sem szabad föltételeznünk, hogy éppen az írásbeliség terén sötétben tapogatódzott volna. Ellenkezőleg: véleményünk szerint rendeletében talán már tudatosan is arra az erősen lerövidített, egészen jegyzetszerű notitiának a meghonosítására gondolhatott, amely nyugaton a bizonyítékbiztosító notitiából (*notitia*, *notitia brevis*, *breve memoratorium*, *breve* stb.) már a

középkor első szakaszában kialakulva, vele és a diszpozitív cartával párhuzamosan, Észak-Itáliában, Bajorországban és Ausztriában, de másutt is, különösen az írás elleni reakció korában (IX—X. század), igen fontos diplomatikai szerepet töltött be, s éppen ezért a XI. és XII. század fordulóján már nálunk sem lehetett ismeretlen.

A koraközépkori germán országokban a római eredetű diszpozitív cartát már nem becsülik többre a notitiánál. Az új honfoglalók nemigen tudnak írni, s nem értenek latinul, ezért jogügyleteiket inkább a saját — szóbeli — kötelemlétesítő formáik szerint kötik. Csak ezek nyújtanak nekik jogállandóságot, jogbiztonságot. Az írást csak azért tartják meg, mert felismerik, hogy az ügylet megtörténtét később is bizonyítani képes. Különösen a tanúk és a tényállás rögzítése szempontjából mutatkozik hasznosnak, s éppen ezen konzerváló jellege miatt nem hanyagolják el végképen. A vele szemben támasztott igényeik tehát szerények, s elegendő nekik a notitia is. De még ennek a formái sem fontosak. Fokozatosan lerövidül tehát, s már a VIII. században kialakul egy igen egyszerű alakja: a csupán a jogi cselekmény és a tanúk feljegyzésére szorítkozó jegyzetszerű notitia, mely aztán a következő néhány évszázadban kedvelt műfajává is lesz a középkori írásbeliségnek.²¹

E jogi följegyzések, főleg eleinte, külön pergamenlapocskákon készültek. Külsőjükre és megformulázásukra alig fordítanak gondot. Szerzőjük rendszerint az, akinek a javára szólnak. Hátlapjukon néha más, későbbi följegyzést is találhatunk, de az egy időben készültek is kerülhetnek egy hártárra. Előfordulhatnak oklevelek és diplomák hátlapján, továbbá kódexek, missálék és egyéb könyvek üres lapjain is. Pecsétjük nincsen. Fogalmazatuk egyszerű. Főbb formuláik: a promulgatio, dispositio és a tanúformula, néha pedig a dátum. De állhatnak pusztán a jogicselekmény és a tanúk feljegyzéséből. Egy 765-ből való cartula például ilyen: + *In dei nomine. Noditia (!) qualiter Arichis tradidit... Noditia facta in presentia...*²² A tanúfeljegyzések ilyesfélék: *Isti sunt testes, quando dedit...*, vagy: *Isti sunt testes traditionis...* stb.²³

Az adományokról, birtokesorokról és egyéb jogügyletekről készült ezen notitiaszerű följegyzéseket az érdekelt egyházak, de a világi birtokosok is kevésszámú oklevelükkel együtt őrizték levéltárukbán, s csak azóta részesülnek kevesebb figyelemben, amióta őket is a traditio-könyvekbe kezdik bemásolni (X. század).²⁴ Nemsokára pedig már általában külön fogalmazat nélkül, a traditio-könyvekben szerkesztik őket. A legrégebbek közül is csak azok a példányok maradtak ránk, amelyeket valamilyen kódexbe kötöttek. Legtöbbjük azonban a pecsétetes oklevélnek újból való meghonosodása idejében

pusztult el.²⁵ A régieknek ezen pecsét nélküli feljegyzéseit (*simplices descriptiones*) az írásbeliség felújulása korában már nem érték: elhanyagolják őket, minek következtében szétszóródnak s elkallódnak.²⁶

Általánosan ismert diplomatikai megállapítás, hogy a nagyobb birtokadományozások alkalmával rendszeresen készültek előzetes följegyzések, s az oklevelet a bennük lerögzített adatok alapján csak az adományozás jogi processzusának a befejezése után állították ki. Ez a megállapítás a XI. és XII. századi magyar oklevelesgyakorlatra is érvényes. Különösen a conscriptiók vizsgálata tanúskodik e mellett. Legtöbbjük rengeteg adatot tartalmaz, egymástól nagyon messze fekvő birtoktesteket sorolnak föl, sokszor pontos határleírással és a rajtuk élő szolgáládok pontos lajstromával. Mások viszont különböző időben, a szóbeliség útján szerzett s időközben fokozatosan bővült vagyontokat foglalják írásba. Adataiknak ez a tömege már eleve lajstromokra és följegyzésekre utal. De vannak önmagukért beszélő nyomai is ennek a segédírásbeliségnek. Erdemes volna vele bővebben is foglalkozni, e helyütt azonban meg kell elégednünk azzal, hogy csak néhányra rámutatunk. A notitia általánosan használt írásfajta nálunk. Jakubovich kimutatta, hogy a bakonybéli conscriptio a XII. század második felében Szent László-korabeli notitiák alapján készült.²⁷ A Gervasius-féle ítéletlevél (1105–1116) szabályszerű *breve iudicati*, s mintegy korai előmintája az istenítéleti helyek regisztrumbeli följegyzéseinek.²⁸ II. Béla 1131-i ítéletlevele is ilyenfajta szerkesztés, noha már királyi pecsét van rajta.²⁹ A lerövidített notitia, az adatföljegyzés legrégibb nyomainak egyikét talán a százdi oklevél (1067 körül) őrizte meg számunkra, melyről Szentpétery annyit elismer, hogy „talán valami egykorú feljegyzésből származó elemek vannak benne”.³⁰ A garamszentbenedeki (1075) és a dömösi (1138) oklevelekben megfigyelhető egy-két stiláris kizökkenés pedig szintén a szerkesztés alapjául szolgáló notitiák vagy helyszíni feljegyzések kitérítő hatásával magyarázható.³¹ De legbeszédesebb példáink azok a XII. századi oklevelek, amelyek különböző időben szerzett birtokoknál a szerzés módját és körülményeit, valamint az ügyben eljáró datorokat, quaesitorokat, pristaldusokat és tanúkat is felsorolják, mint például a bozói (1135) összeírás³² és Márton ispán oklevele. Az utóbbival le is zárhatjuk érveink sorát, mert ez, mint már láttuk, plasztikusan emeli ki az „előakták” használatát, s alighanem egyéb tételei is ilyen magánfeljegyzéseken alapulnak. Amikor tehát Kálmán király II. törvényében a cartulát előírta, a notitiáknak és az adatrögzítő följegyzéseknek a szomszédoktól eltanult, s már nálunk is jól ismert gyakorlatára épített. Újtársa talán csak az, hogy speciális okokból alakjukat és tartal-

mukat is szabályozva, *legális* bizonyítékbiztosító formát teremtett belőlük. A pecsételést elrendelése sem szokatlan már nála, különösen akkor nem, ha a Gervasius-féle magán-szerkesztésű és notitiaformájú ítéletlevélén rajta volt az ő pecsétje, mint ahogy az előbb említett II. Bélaé valóban meg volt pecsételve.

A cartula sigillata külső és belső jegyeiről, eredeti hiányában, keveset mondhatunk. Neve a carta-nak kicsinyített változata, s kisméretű oklevelet jelent. A pecsétek rányomott gyűrűspecsétek lehettek, amelyenek XII. századi használatát az imént ismertettük. Szövege, úgy látszik, csak a dispositio és a tanúk följegyzésére szorítkozott, amint azt a törvény előírta és Márton ispán végrendelete is tanúsítja. (L. az 1. §-t.) A pecsétek alapján mind a két fél tekinthető a cartula szerzőjének és kiállítójának. Fogalmazata latinnyelvű és notitiaszerűen objektív lehetett. Írói alkalmiak, elsősorban papok voltak. Márton ispán cartuláját presbyter, azaz plébános írta.³³ Ez azért fontos megállapítás, mert azt is bizonyítja, hogy a XII. század elején az írás és — bár még kezdetleges fokon — az oklevélszerkesztés mestersége a káptalanokon és konventeken túlhaladva, már a plébániákon (és vásárokon?) talált otthonra. Szinte úgy látszik, hogy Kálmán király éppen ez új scriptorok képességeihez mérten szabta meg a cartula szerkezetét.

Hogy meddig volt divatos, éppen hiányuk miatt nem tudjuk pontosan megállapítani. Bizonyára nem sokáig. Az 1251-i zsidóprivilegium már csak tanút kíván a zálogüzleteknél, de azt se okvetlenül.³⁴ Tanúk hiányában a felek esküjével döntenek el a felmerülő jogi vitákat. Mivel a cartula alkalmazását főleg az idegen üzletfelek és tanúk személyazonosságának könnyebb megállapíthatása céljából rendelték el, a jövevények letelepedése s a vagyonbiztonság megszilárdulása után fölöslegessé is válhatott. Az 1251-i kedvező körülményekből ítélve valószínűnek látszik, hogy ez a társadalmi és gazdasági konszolidáció már a XII. század második felében bekövetkezett.³⁵

Kumorovitz L. Bernát.

JEGYZETEK:

* Értekezésem 1. §-át a Magyar Tudományos Akadémia II. osztályának 1946. november 11-i ülésén megtartott „A középkori magyar magánjogi írásbeliség” című 1. tagsági székfoglaló előadásomban mutattam be (3. §). Szfragisztikai szempontból „A magyar pecsét-használat története a középkorban” című értekezésemben foglalkoztam a cartula kérdésével. Ez a munkám 1944 őszén a gödöllői premontrei Szent Norbert-gimnázium 1943/44. tanévi Évkönyvében jelent meg (281–364. l. + 81 pecsétfénykép). Az akkori rendkívül nehéz időben néhány sajtóhibát már lehetetlen volt kijavítanom. A pentsázszámítással kapcsolatosakat ebben a tanulmányomban helyesbíttem. — ¹ A törvény szövegét (a többi törvényt is) I. Závodszy L.: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai című művében. Budapest, 1904. 195–196. l. — ² Hóman B.—Szekfű Gy.: Magyar történet. I. kötet. Budapest,

1935. 315. l. — L. még Hóman B.: Magyar pénztörténet. Budapest, 1916. 159—160., 497., 499. és 524. l. — ³ Főleg szolgák vásárlásánál, kiknek ára a XIII. században 50—260 a. k. között ingadozott. Hóman: Magyar pénztörténet, 520. l. — ⁴ Jakubovich E.—Pais D.: Ómagyar olvasókönyv. Pécs, 1929. Bev., XII—XIII. és XXIX. l. (Ómagyar olvkv.) — ⁵ Egyéb véleményekre von. olv.: Eckhart, Fr.: Die glaubwürdigen Orte Ungarns im Mittelalter. Mitteil. d. Instit. f. österr. Geschichtsf. IX. Ergb. 409—410. l. (Die glaubw. O.) — Szentpétery I.: Magyar oklevéltan. Budapest, 1930. 46. l. (Oklevéltan.) — Guoth K.: Az okleveles bizonyítás kifejlődése Magyarországon. Budapest, 1936. 12—13. l. — ⁶ A kézizálogot u. i. visszaadták. Logikusan következik ebből a cartula visszaadása és esetleg megsemmisítése is. Lederer E.: A középkori pénzüzetek története Magyarországon. Budapest, 1932. 73. l. — ⁷ Pontos szövegét l. Fejérpatakynál a Magyar Könyvszemle 1893-i évf.-ban. (14—18. l.) — ⁸ E szóbeliségre von. olv. Eckhart F.: Hiteleshelyeink eredete és jelentősége (Századok, 1913. 642—643. l.) és Váczy P.: A magyar királyság központi igazgatása a XI—XII. században (Dománovszky-Emlékkönyv, 1937). — ⁹ Eckhart: Die glaubw. O. 399. l. — ¹⁰ L. a 33. jegyzetet. — ¹¹ *Insuper dedit homines, qui serviant abbati... quorum hec sunt nomina.* — ¹² *Matheus, quem adquisivit comes in iudicium (!).* — *Alios etiam libertos dedit, qui everserunt sibi de interfectione luonis.* — ¹³ *...Bolizlaus, quem emit comes ab illis, a quibus evenit pater eius Matheus Pensis.* — ¹⁴ Hlatky M.: A magyar gyűrű. Budapest, 1938. 22. l. I. t. 12. sz. A Janus-féle gyűrűn kívül még öt olyan pecsétgyűrűt ismerünk, amely a XI. és XII. század fordulójáról származik, de még mindig van néhány a M. N. Múzeumban, amely az említettek csoportjába tartozik, s hány lehet, amely nem maradt fenn, vagy még a sírok mélyén rejtőzik. Uo. 25—28. l. — ¹⁵ Marczali H.: Enchiridion... 100—102. l. (Somogyvári okl., 1091.) — ¹⁶ Szt. László: II. 7., II. 11., II. 15., II. 16., II. 17., II.

18.; III. 11. tc. — Kálmán: I. 33., I. 76., I. 77. tc. stb. — L. még Kohn S.: A zsidók története Magyarországon. Budapest, 1884. 64. l. — ¹⁷ Uo. 70—71. l. — ¹⁸ Uo. 68—69. l. — ¹⁹ Uo. 74. l. — ²⁰ Wenzel G.: AUO. VI. 903., 904. és 905. sz. — Kohn i. m. 50—51. l. — ²¹ Redlich, O.: Ueber bairische Traditionsbücher und Traditionen Mitteilungen... V/1884. 11—12. és 17. l. — A Lex Baiwariorum is a notitának kedvez. (I. XVI. 2., XVI. 15., XVI. 16.) Mon. G. Hist. Legum sect. I. Leges nat. Germ. t. V. pars II. — Ficker „Akt“-nak (Beitraege zur Urkundenlehre. I. Innsbruck, 1877. 340. l.), Redlich pedig „Einzelakt“-nak (Privaturk. 82. l.) nevezi ezeket a le rövidített notitiákat. Giry szerint azonban ezek a kifejezések ókori diplomatikai fogalmat takarnak. (Manuel de diplomatique. Paris, 1925. 10. l.) Az újabb német levéltártudomány sem ajánlja használatukat. (Meissner, H. O.: Aktenkunde. Berlin, 1935. 10. l.) — ²² Redlich, O.: Die Privaturkunde des Mittelalters. München u. Berlin, 1911. 29. l. (Privaturk.) — ²³ Uo. 73. l. — ²⁴ Uo. 81. l. — ²⁵ Uo. 131. l. — ²⁶ Uo. 78—79. l. — ²⁷ Ómagyar olvkv. 297. l. — Jakubovich E.: Mny. 1924. 13—15. l. — ²⁸ Panonhalmi rendtört. I. 594. l. — ²⁹ Uo. VIII. 272. l. — ³⁰ Szentpétery: Oklevéltan 44. l. — ³¹ Mon. Eccl. Strig. I. 53—60. l. Ez a király nevében van szerkesztve, egy helyen azonban (57. l.) többsz. 3. személyre esap át, ahol már a garamszentbenedeki monostor embere beszél. — Uo. I. 88. l. Ebben az oklevélben (a vége felé) a dömösiek megjegyzése olvasható: *Hec que ..* (95. l.) — ³² Fejér: C. D. II. 82. l. — ³³ A *presbyter* szó Kálmán-nál, de később is, a *clericus* gyűjtőnévvel szemben plébánost jelent. L. az I. eszterg. zsinat 6., 10., 15., 22. stb. §-ait. — ³⁴ Timon A.: Magyar alkotmány- és jogtörténet. Budapest, 1919. 408—409. l. — ³⁵ Természetesen a jogfejlődéssel párhuzamosan az oklevelesgyakorlat is változott. A zálogjogi írásbeliség XIII. századi alakulására a *-gal jelzett előadásomban mutattam rá.

TÁRCA

A Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság a háború befejezte után először 1945. évi augusztus hó 6-án tartott igazgatóválasztmányi ülésén jött össze Szentpétery Imre elnökle alatt. Az elnök meleg szavakkal üdvözölte a megjelenteket, megemlékezett a Társaság egyik másodelnökének, dr. Varjú Elemérnek Buda ostroma után bekövetkezett haláláról, méltatta a Társaság érdekében végzett munkásságát és tudományos kutatásainak eredményeit. Bejelentette, hogy Czobor Alfréd, a Társaság eddigi titkára vidékre költözött és titkári tisztjéről leköszönt. Ennek következtében gondoskodni kell helyének ideiglenes betöltéséről éppen úgy, mint ahogyan pótlásának, Schiller Rezsőnek a helyét is be kell tölteni. A titkári tisztre Bottló Béla igazgatóválasztmányi tagot, pénztárosnak pedig Nagy István magyar nemzeti múzeumi gazdasági igazgatót ajánlotta. Az igazgatóválasztmány a javaslatot elfogadta.

Az elnök ezután beszámolt a Társaság helyzetéről. A nehéz közlekedési és érintkezési viszonyok miatt nem állapítható meg még, hogy a Társaság milyen személyi veszteségeket szenvedett. A háború utáni gazdasági helyzet, különösen a bankzárlat következtében a Társaság anyagi helyzete, mely azelőtt biztos alapokon nyugodott, most teljesen bizonytalan, a pénztárkönyvek a Magyar Nemzeti Múzeum gazdasági hivatalában elégték.

Az igazgatóválasztmány a Társaság működésének további fenntartása mellett foglalt állást.

Az elnök ezután ismertette a Társaságnak az egyesületek működésének felülvizsgálatát szabályzó 20.165/1945. B. M. számú rendelettel kapcsolatosan készített jelentését.

A Társaság 1945. évi rendes közgyűlését 1945. évi október hó 22-én tartotta, melyet a közgyűlés anyagát, a tisztújítást előkészítő igazgatóválasztmányi ülés előzött meg.

A közgyűlés a megüresedett másodelnöki helyet a ciklus hátralevő részére Tóth László igazgatóválasztmányi taggal töltötte be, majd a titkári tisztt — minthogy az 1945. esztendővel Czobor Alfréd titkári megbízatása lejárt és tisztéről lemondott —, az 1946—50-es ciklusra Bottló Béla igazgatóválasztmányi taggal töltötte be és ugyanerre az időre megbízta a folyóirat szerkesztésével is.

Az igazgatóválasztmány megválasztott tagjai: Czobor Alfréd, Fekete Lajos, Iosz Kálmán, Kumorovitz Bernát, Váczy Péter, Bartal Aurél, Sarlay Soma, Ember Győző, Tomesányi Tamás és Papp László. A számvizsgáló bizottság egy évre megválasztott tagjai: Borzsák István, Dorászy Ferenc és Fügedi Erik.

A Társaság az 1946. évi rendes közgyűlését 1947. évi március hó 20-án tartotta meg. Az elnök a megjelentek üdvözlése után bejelentette, hogy az 1940. esztendőben — az Alapszabályok értelmében — hat évre megválasztott elnökségnek a működése 1946. esztendővel lejárt, a közgyűlés első feladata az új elnökségnek a megválasztása. A választás

tartamára az elnöklést Szalay Gábor igazgatóválasztmányi tag, mint korelnök vette át. A választás megejtetvén, a közgyűlés a Társaság elnökéül Szentpétery Imrét, másodelnökökül Jánossy Dénest és Tóth Lászlót választotta meg további hat esztendőre.

Ezt követőleg a közgyűlés az igazgatóválasztmányból alapszabálya szerűen kilépő Deér József, Házi Jenő, Iványi Béla, Kossányi Béla, Miklósy Zoltán, Szalay Gábor, Szinyei Merse Jenő, Timon Béla eddigi igazgatóválasztmányi tagokat a következő hat esztendőre, Kovács Lajos, Borsa Iván, Fára József, Sinkovics István, Elekes Lajos, Bánrévy György, Györffy György, Fügedi Erik rendes tagokat, valamint Bakács Istvánt az időközben megüresedett helyekre a Társaság igazgatóválasztmányának tagjai sorába választotta. A számvizsgáló bizottság tagjaiul a következő esztendőre Donászy Ferenc, Tomsányi Tamás és Bélai Vilmos választattak meg.

Az elnök ezután hálás köszönetet mondott a magyar vallás- és közoktatásügyi minisztériumnak, valamint a magyar külügyminisztériumnak, továbbá a Magyar Országos Levéltárnak azokról az anyagi támogatásokért, melyek lehetővé tették azt, hogy a Társaság ismét elindulhatott a már hatvan-négy esztendeje megkezdett úton, hogy egyesítse a történelmi segédtudományainak művelőit és kedvelőit, kiadhasson e tárgy körbe vágó értekezéseket és felolvasó üléseket tarthasson. Külön köszönetet mondott a Magyar Nemzeti Múzeum elnökségének azért, hogy a Társaság ülései számára tanácsstermet mindenkor rendelkezésre bocsátotta.

A Társaság ülésein Váczy Péter: Anonymus és a Justinus-kivonatról, Szentpétery Imre: Adalékok a parasztesaládok leszármazása és története kutatásának módszertanához címen olvasott fel.

Hivatalos értesítő a Magyar Országos Levéltár gyarapodásáról. Előző évfolyamainkban eddig azokról az örvendetes szaporulatokról adtunk évről évre tájékoztatást, melyekkel a Magyar Országos Levéltár magánlevéltárainak és levéltári gyűjteményeinek osztálya gyarapodott. Most azonban ettől a szokástól eltérően elsősorban — sajnos — azokról a veszteségekről, azokról a fájdalmas károkról kell beszámolnunk, amelyek az Országos Levéltár említett iratállagait a háborús cselekmények következtében érték.

1944 tavaszán hazánkban a németek által történt megszállásával kapcsolatosan mind sürűbben megismétlődő légitámadások következtében egyre sürgetőbbé vált a gondoskodás az Országos Levéltárban őrzött nagyértékű forrásanyag fokozottabb védelméről. A szükséges intézkedések megtételénél azonban nagy nehézséget okozott az a körülmény, hogy az Országos Levéltár épületét annak idején a várbeli alagutak betömésével létesített betontömbre emelték és így, megfelelő pincéhelyiségek hiányában, a Levéltár épületével kapcsolatos földalatti óvóhelyeket nem lehetett létesíteni. Kezdetből fogva kétségtelen volt, hogy már az állandó légitámadások következtében is igen aggályos a levéltári anyagnak az elszállítása az Országos Levéltár épületéből. De a levéltári anyag eredeti helyén való megőrzése mellett szült az a körülmény is, hogy a hadviselés menete: az ország egyes területeinek biztosabb vagy kevésbé biztos volta, a mostani háborúban kiszámíthatatlan volt. Ennek következtében elszállításuk esetében a levéltári anyag a háborús viszontagságoknak éppen úgy, vagy talán még nagyobb mértékben lett volna kitéve, s ehhez járult

volna még ezen felül a megfelelő gondozás és szakszerű kezelés lehetőségének hiánya is. Az Országos Levéltár vezetősége a helyzetet mérlegelve minden nehézség és akadály ellenére is úgy döntött, hogy az iratokat az Országos Levéltár épületében hagyja meg. Az iratállagok egyrészt a raktártermeknek szakértők megállapítása alapján legvédetezettebbnek nyilvánított részeiben nyertek elhelyezést, másrészt pedig a raktárszárnyak alagsori összes ablakait támfalakkal elzárattuk s az Országos Levéltár legértékesebb iratai ezekben kaptak óvhelyet. Ezen felül ennek az anyagnak egy részéről s köztük a családi levéltárak középkori okleveleiről is készített filmfelvételeket az Országos Levéltár épületén kívül őriztettük. E munka során a családi levéltáraknak megközelítőleg 25.000 db középkori okleveléről 36.000 db felvétel készült.

Az ostromot megelőző légitámadások az Országos Levéltár épületében semmiféle károsodást sem okoztak. Budapest ostroma idején azonban megváltozott a helyzet. Ekkor ugyanis az Országos Levéltár épülete ötven napon keresztül tűzvonalban állott, aminek következtében sorozatos belővések érték. A helyzetet még az is súlyosbította, hogy január közepén német fegyveres csoport erőszakkal betörve az Országos Levéltár főkapuját, a nagyobb befogadóképességű alagsori raktártermet főközfőhelynek, illetőleg kórháznak foglalta le. A betegek számára helyet biztosítandó, az iratok egy részét ebből a raktárteremből néhány óra leforgása alatt ki kellett hordani és azokat az akkor már a légnyomások következtében ablak nélküli földszinti raktárakba átszállítani. Az alagsori raktárban visszamaradt anyag pedig azért szenvedett súlyos veszteségeket, mert — nem lévén az Országos Levéltárnak kórházi berendezése — az ápolók a sebesülteket az állandókról leemelt iratokra helyezték. Az iratok egy része ekkor nagyon beszenyveződött, sok irat teljesen megsemmisült.

A levéltár épületének kórház részére történt lefoglalása más súlyos következményekkel is járt. A betegek szállításával kapcsolatosan a német és nyilas katonaság tevékenysége fokozódott az épület körül, ami az orosz tüzéség figyelmét az Országos Levéltár épületére irányította. Az Országos Levéltárnak az épületben tartózkodó tisztviselői hiába figyelmeztették a német kórházparancsnokságot az ott őrzött pótolhatatlan értékek veszélyeztetettségére s hiába kérték, hogy az épület környékéről a katonai gépkocsikat távolítsák el s korlátozzák a katonaság mozgását, minden kérés és tiltakozás eredménytelen maradt. Így történt meg azután az, hogy egy becsapódott foszforos lövedék az egyik III. emeleti raktárhelyiségünket lángba borította. A hatalmas tűz összegörbítette a vasállványokat, megolvasztotta a drótvég járdákat s minthogy a kifejlődött óriási hőség miatt a raktártermet még megközelíteni sem lehetett, ebben a raktárteremben — ahol korábban a kormányhatósági és egyéb közlevéltárak mellett családi levéltárak és levéltári gyűjtemények is elhelyezést nyertek — az egész levéltári anyag elhamvadt. Minthogy azonban az ostrom előtt a padlástérben tárolt kormányhatósági "levéltárak ebbe a raktárterembe kellett elhelyezni, a családi levéltárak és levéltári gyűjtemények tetemes része az alacsonyabban fekvő raktárhelyiségekbe került s így került el a pusztulást. Megjegyzendő még az, hogy az említett raktártűz áterjedt abba a II. emeleti raktárterembe is, ahol a családi levéltárak egy része az említett átcsoportosítás folytán ideiglenes elhelyezést nyert, a tüzet azonban itt már lokalizálni lehetett.

Egyes családok levéltárai tehát súlyos károkat szenvedtek, számos levéltár teljesen elpusztult s így pótolhatatlan forrásanyag semmisült meg. Ezek a veszteségek azonban nemcsak az illető családok, hanem az egész magyar tudományosság helyrehozhatatlan veszteségei is.

A sajnálatos veszteségek számbavétele mellett meg kell azonban emlékeznünk az Országos Levéltár magánlevéltárainak és levéltári gyűjteményeinek anyagában az utóbbi évek folyamán bekövetkezett öröndetes gyarapodásokról is. Még 1944-ben igen sok család helyezte el ideiglenes vagy állandó megőrzésre iratait. A bekövetkezett események nyomán azonban az utóbbi két esztendőben már csak gyér számmal érkeztek be állandó megőrzésre iratok, de ezeken az elhelyezéseken keresztül is érezhető az, hogy a családoknak az a felfogása, hogy levéltáraik legelőnyösebb őrzési helye, az Országos Levéltár, nem változott meg. A súlyos gazdasági viszonyok következtében nagyszámmal kerülnek eladásra jelentős forrásértékkel bíró iratok. Ezeket azonban az Országos Levéltár korlátolt anyagi lehetőségei következtében — sajnos — csak kis mértékben tudja megvásárolni. Az utolsó években állandó megőrzés céljából átadott vagy megvásárolt iratoknak a feldolgozását és a kutatás részére való hozzáférhetővé tételét az gátolja meg, hogy elsősorban az Országos Levéltárban már korábban rendezett és a háborús cselekmények következtében széthullott levéltári anyagot kell régi, használható állapotába visszahelyezni. Így az 1946. esztendő folyamán a magánlevéltáraknak és levéltári gyűjteményeknek az ostrom előtt megszerzett anyaga a kutatók számára legnagyobb mértékben már hozzáférhetővé vált.

Az elmúlt három esztendő alatt kerültek az Országos Levéltárba állandó megőrzésre a Miskey-, br. Kaas-, Kárász- és Bereczky-családok nagyobb terjedelmű levéltárai. Ezek még feldolgozásra várnak. Az Irsay-család levéltártörődékét a benne levő több középkori oklevél teszi értékesé, a Roditzky-család levéltártörődéke pedig a keszthelyi Georgikon működésére tartalmaz becses adatokat. Gazdaságtörténelmi szempontból értékes a hg. Szász-Coburg-Gothai család uradalmi központi igazgatásának szintén állandó megőrzésre átadott iratanyaga. Mint őrizetlenül hagyott levéltár került az Országos Levéltár gondozásába Frigyes főherceg családi levéltára, valamint családi uradalmi jószágkormányzóságának irattára is. Továbbá a háborús cselekmények során országszerte pusztulásnak kitett családi levéltárak közül a Vay-család berkeszi, Bezerédj Ottilia hidjapusztai, a gr. Nádasdy-család nádasladányi, a gr. Hunyady-család

kéthelyi, a gr. Zichy-család nagylángi és höresögi levéltárainak törődékai.

A Kvaessay-, Majthényi-, Szulyovszky-, Mokesay-, Berzeviczy- és Ambrózy-családok levéltárai kiegészítésekkel gyarapodtak.

Állandó megőrzésre kerültek az Országos Levéltárba a ruszesuki, tuniszi, tokiói, tientesini, szkutari, szófiai, filippopoliszi, minasztíri, drinápolyi, konstantinápolyi, ploesti és bukaresti volt cs. és kir. konzulátusok anyakönyvei is. Ideiglenes megőrzésre adták át a Plathy-család levéltártörődékét. Ennek legértékesebb darabjai közé tartozik a négy középkori oklevél, melyek közül külön ki kell emelnünk Domonkos zólyomi ispánnak a turóci konvent 1305. évi átírásában fennmaradt 1303-ban kelt oklevelét.

A „Natorp“ kereskedelmi vállalat irattára vásárlás útján jutott kiegészítéshez. Nagy jelentőségű annak a terjedelmes iratanyagának a megvásárlása is, melyet az Országos Levéltár Papp Ernő főorvos özvegyének hagyatékából szerzett meg. A 31 dobozban elhelyezett iratanyag különböző családi levéltárakból származó iratokat tartalmaz: XVI–XIX. századi (köztük több, a múlt század neves politikusaitól származó vagy hozzájuk intézett) levelet, továbbá peres iratokat, országgyűlési feljegyzéseket, valamint kormányhatósági irattárakból származó iratmásolatokat. Külön kiemelő ezek közül az iratok közül a 18 db középkori oklevél, melyek közül kettő Árpád-kori, ezek egyike 1275. évi átírás IV. Béla király 1262. évi oklevelének, mely eddig csupán kivonatban volt ismeretes.

Végül csereképen jutott az Országos Levéltár Bogáti Ádám 1697. évi naplójához, valamint 3 db XIV. és egy db XV. századi oklevélhez.

Címeres nemeslevélgyűjteményünk az említett Papp Ernő-féle iratok megvásárlása révén a következő armálisokkal gyarapodott:

Báthory Zsigmond erdélyi fejedelemnek Gyulafehérvárott 1602. évi április hó 30-án Kerek Mihály részére adományozott címeres nemeslevele.

Báthory Gábor erdélyi fejedelemnek Gyulafehérvárott 1610. évi május hó 21-én Kolosvári Nagy Bálint részére adományozott címeres nemeslevele.

Báthory Gábor erdélyi fejedelem Gyulafehérvárott 1612. évi március hó 31-én Fenessy György részére adományozott címeres nemeslevele.

Báthory Gábor erdélyi fejedelem Szebenben 1612. évi december hó 1-én kelt oklevelével Kövendi Zabo Pált és Jánost a primipilusok sorába emeli.

Bethlen Gábor erdélyi fejedelem Udvarhelyt 1622. évi december hó 21-én kelt oklevele, mellyel Zabo Ferencet és Antalt a primipilusok közé sorozza.

IRODALOM

Ila Bálint: Gömör megye. [Magyarság és nemzetiség. Tanulmányok a magyar népiségtörténet köréből. A Magyar Tudományos Akadémia kiadása.] II. kötet, Bp. 1944. 8°. XV + 620 + 4 szn. lap. III. kötet, Bp. 1946. 8°. 4 szn. + 355 + 1 szn. lap.

Az előző világháború után a történelmi érdeklődés kutatása tárgyakként mind gyakrabban válassztja a jobbágyságnak, a magyar parasztságnak, az országvezetésben e jogtalan réteg múltjának vizsgálatát. Az előttünk fekvő, már külső megjele-

nésében is hatalmas munka évek hosszú során át tartó, alig felmérhető tudományos kutatás és elmélyülés eredménye. Bár teljes formájában még meg sem jelent a feldolgozást tartalmazó első kötete és a községek névsora az „S“ betűtől hiányzik, belső értékénél fogva ily esonkaságában is arra készletet, hogy — ha röviden is — de foglaljuk össze vele.

Az előttünk fekvő két kötet Abafalvától kezdve egészen Runyáig ábécé-sorrendbe szedett több mint

340 gömörvármegyei lakott hely multjára vonatkozólag ad hatalmas történetkutatói apparátussal, szinte minden fellelhető levéltári anyag és irodalmi munka átvizsgálása alapján az adatok közlésénél a következő rendszert követi: alcímként megemlíti azokat a változatokat, melyeken az illető lakott hely elnevezése a forrásokban előfordul. Az egyes községek tárgyalását rövid történeti bevezetéssel kezdi, melyben megismerteti a hely névadójával, nevének kialakulásával, településtörténetével, birtok- és népességviszonyai alakulására kiható legváltozatosabb okokkal. Ezt követi a helyi nemességné, azaz azoknak a nemes családoknak a felsorolása, melyek az illető helytől nyerték nevét vagy nemesi előnevet, majd megemlíti a hely nemesi birtokosait.

A kötet anyagának legnagyobb részét a jobbágyságra vonatkozó adatok hatalmas, szinte kiaknázhatatlan tömege alkotja. Felsorolja mindazokat a jobbágycsaládokat, melyek a középkortól kezdve a XVIII. századig terjedő legváltozatosabb összeírásokban előfordulnak. Az egyes községek leírását kutatásai során az illető helyre vonatkozólag összegyűjtött igen értékes földrajzi helymegjelölések felsorolásával zárja.

Ez a munka kimeríthetetlen kincsesbányája a magyar parasztság multjának. Bár ez a két kötet csak a száraz adatokat sorolja fel s az adatok alapján készült feldolgozás a már sajtó alatt levő első kötetben fog napvilágot látni, rövid áttekintés alapján mégis szükségesnek tartjuk néhány érdekességre felhívni a figyelmet.

A községekre vonatkozó adatokból kétségtelenül megállapítható, hogy a nyitabb, a vármegye déli részein fekvő községekben, a magyarság lakta vidéken az évszázados harcok magyar paraszti véreinktől sokkal több áldozatot követeltek fajtánk fenntartásánál, mint az északabb lakó s a hegyek közt aránylag nyugodtabb életlehetőséget nyert szláv parasztságtól. Pl.: Mnisány-ban, a tipikus kis rutén juhászfaluban, 1551-ben 5 jobbágys- és 1 zselléresaládot írnak össze, kiknek száma az 1773. évi összeírás idejére már úgy felszaporodott, hogy ekkor már 33 jobbágys- és 4 zselléresaládot írnak össze; ezzel szemben Martonfalván a jobbágycsaládok száma az 1551. évi 15-ről 1773-ra 13 családra apad, vagy Méhi, ahol az 1551. évi 28 jobbágycsalád helyett 1773-ban csak 23 jobbágys- és 6 zselléresaládot írtak össze. Hosszan folytathatnánk ezt a felsorolást. Vagy nézzük Lukovistyén a szláv eredetű Utisz-családot, mely míg az 1551. évi összeírásban csak 2 családdal szerepel, 1773-ban már 20 családdal írják össze! Pósa Lajosnak, a nagy mesemondónak ősei 1499-ben jobbágysok, 1551-ben 2 családdal szerepel a jobbágysok közt, 1668-ban már az egytelkes és arnalista nemesség soraiban találjuk 2, 1703-ban 8, 1725-33-ban pedig már 12 családdal. A családnevek kialakulásának, változásának és fejlődésének vizsgálatára is bőséges lehetőségeket nyerünk. Tanulmányos ebből a szempontból pl. Pétermányán a különböző összeírásokban a Rusznyák, Oláh, Orosz és Valach néven előforduló, de ugyanaz a család, mely egyszer a származása (Rusnyák, Orosz), máskor a foglalkozása (Oláh, Valach) után nyert elnevezést. Kúntapoleán 1551-ben 2 Cekos-családot írnak össze, 1611-ben pedig már a latin elnevezésnek megfelelő magyar „Vak“ a család neve, mely 1728-ban és 1773-ban már a nemes családok sorába került. A jobbágycsaládok tagjai nem mind marad-

tak otthon az ősi házban. Murányhosszúréten pl. 1657-ben Lukács Petro fia: Jakab „deák“, Vranicz Istvánné zsellérnek két fia szintén deák, Jakub alias Cslovek Tamás öccse, Márton „deák, mint seőmeczey oskola mester“, Labos Valent két fia majoros Murányban és Lubenyikben, Kukulka Janik egyik fia török rab, két másik fia szolgálg; egy jobbággyermek Ochtinán kovácsmesterséget tanul. S folytathatnánk ezt az érdekes felsorolást.

A jobbágycsaládok életének alakulására ható tényezők különfélék: míg Almágyon Vay Ádám a földesúr, éjjel-nappal dolgoztatja a falu népét, Csomán szintén a földesurak kegyetlen bánásmódja és a végnélküli robot, majd a pestis fogyasztja a parasztság erejét, s előtte a XVI—XVII. században a török irtotta, addig Betlérén az Andrásycsalád méltányos földesúri bánásmódja nemcsak hogy megakadályozta az elnéptelenedést, hanem túlnépesedést okozott. Deresk lakói 1570-ben a kamarától a robot csökkentését és súlyos helyzetük tekintetbevételét kéri arra hivatkozva, hogy a környékbeli és távolabbi nemesi birtokosok parasztjaiknak már csaknem minden terhét elengedték azért, hogy megtarthassák őket és azt ígéri, ha a kamara teljesíti kívánságaikat, akkor nemesak hogy maradnak, hanem még új kolonusokat is szereznek; ha nem, akkor elköltöznek.

Ami a parasztesaládok leszármazásának kutatását illeti, kétségtelen, hogy sok új szempontot nyerünk a munkában felsorolt adatokból. A névsorok vizsgálatából megállapítható az egyes jobbágycsaládok költözésének az iránya. Pl.: a Pongó-családot 1563-ban ősi helyén, Oldalfalván találjuk a jobbágysok között s még 1675-ben is. 1687-ben és 1703-ban azonban már a nemesek közt írták össze. Felszabadított telkén él, szabadulásáért és fél házhelyéért földesurának 600 magyar forintot fizetett. De megtaláljuk e családot Méhiben 1576-tól a jobbágysok és 1668-tól a nemesek között, míg Runyán 1631-ben a jobbágysok és 1725/33-ban az arnalisták közt szerepelnek. Nagyon sok családot lehetne ilyen módon követnünk. Vannak falvak, ahol az ősi, középkori jobbágycsaládok nagyrésze megmaradt az őrhelyén és átvészelte a történelem nagy viharait. Alsóbalogon az 1828-as összeírás 75 főnyi jobbágysa közül 39 olyan család, melynek ősei a XV—XVI. sz.-ban is ott laktak éppen úgy, mint Alsóbátkán, Alsókálosán stb. De követni tudjuk a jobbágycsaládok költözését a szökött jobbágysok neveit tartalmazó különböző összeírások alapján is. Borosznokról pl. Szabolcsba, Bugyikról a békésmegyei Komlóra stb. szökönek a jobbágysok.

A nagy munkából csak kis ízelítőt adtunk, amely a parasztság eredetére és későbbi folyamatos életére, megélhetési és sorsfordító tényezőire: földművelésre, állattenyésztésre, iparára, kereskedelemre, a zsoldos hadak ellátásával és elszállásolásával kapcsolatos adózására, a különböző rendkívüli adókra, katonai ingyenmunkákra, pestisekre, elemi csapásokra, a magyar parasztságnak a magyar területeken a nemesesaládokkal való közös eredetére stb. oly értékes adatokat tartalmaz, hogy nagy érdeklődéssel várjuk mind az első kötet mielőbbi megjelenését, mind pedig az adattárát kiegészítő utolsó kötetet. A szerzőnek pedig köszönetet kell mondanunk azért az áldozatos munkájáért, melylyel a magyar parasztságnak történetéhez ilyen bőséges kútfőt nyitott meg.

Bottló Béla.

VARJU ELEMÉR

1875—1945

Midőn a modern technika legrettenetesebb alkotásai a nagy háború utolsó disszonanciáit dörögtek és zúgták fölöttünk, Buda lakói fölött és az ősi falak beleremegtek és összeomlottak, akkor szűnt meg másodelnökünk harmonikus magyar életének szíve dobogni.

Az új évezred boldog várására esik tudományos elindulásának kezdete, mikor a levéltárakban és könyvtárakban mindenki az új ezredév megalapozásának lázas kutatásában égett.

Fiatalon már teljes erejével vesz részt ebben a munkában, a Magyar Nemzeti Múzeum szolgálatába lép. A magyar középkor érdeklő és közben egyik legalaposabb oklevélszakértővé, genealogussá, heraldikussá és szfragisztikussá képezi ki magát. Életét hivatali és otthoni íróasztalánál csendesen elmélyülő tudományos munkában tölti el, aminek korai eredménye, hogy a gyulafehérvári verses glosszák felfedezésével széles körök előtt lesz hirtelen ismertté a neve.

Életének ebben a szakában jelennek meg folyóiratunk témakörébe vágó alapvető dolgozatai: Címertani és szfragisztikai emlék, A sisakdísz és egy középkori magyar sisakecímer, Magyar köriratú pecsétek a XIV. és XV. sz.-ban, A Szentbenedekiek címere és a Jöre-nemzetség, Mileki János címerlevele 1418-ból, János király címerbővítő levele Gritti Lajos részére, Pozsony város címerlevelei 1436-ból, Címerkönyvek a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárából, A Kulpi-család címerlevele 1443-ból, A Dessewffyék, Vélemény

Vízakna r. t. város címere fölött, A Szalók-nemzetség, A Losonczy Bánffy-család oklevéltára stb.

Mindezek alapján társaságunk 1899-ben igazgatóválasztmánya tagjai sorába választja, majd mikor Schönherr Gyula, a Turul szerkesztője, nagy elfoglaltságára hivatkozva, a folyóirat szerkesztéséhez segítséget kér, az igazgatóválasztmány Varjú Elemért, e nagy munkabírási fiatal tagját küldi melléje 1901-ben, akivel Sch. 1907-ig közösen szerkeszti a folyóiratot, melyet 1908-ban már Varjú egyedül jelez, de csak egy esztendeig, mert ugyanabban az esztendőben Kassára kerül a Rákóczi-múzeum élére, ahonnan csak 1913-ban jön vissza ismét a Magyar Nemzeti Múzeum szolgálatába, ahol évekig át szerkeszti az Archaeologiai Értesítőt, ír, alkot és növeli a reabizott gyűjteményt.

Tudományos érdemei külső elismerésül a Magyar Tudományos Akadémia már 1915-ben tagjai sorába, Társulatunk 1927-ben másodelnökévé választja.

Ezek életének főbb külső állomásai. Belső élete megállás nélküli, becsületes, szerény, csendes, sokoldalú érdeklődést felmutató, de azért mindig alapos munka. Igazán csak a munka alkotó lázában érezte jól magát s csak néhány igazán jóbarátja körében tudott felmelegedni, hatalmas tudásával azonban mindenki számára a legnagyobb készséggel szolgált.

Mély részvéttel búcsúzunk Tőle, megnyugszunk azonban a Mindenható akaratában, mert mi is mienknek tudhattuk Őt.

B. B.

RÉSUMÉS.

PIERRE VÁCZY: *Le Justinus abrégé et le Notaire anonyme de Béla III.* De bonne heure, la Hongrie était atteinte par le mouvement de la Renaissance du XIIe siècle, presque au même moment où cette tendance fit ses premiers pas en France. Le premier ouvrage de l'historiographie hongroise, qui nous soit conservé sous le titre de *Gesta Hungarorum* (composé entre 1196 et 1203) est en même temps le plus important monument de ce courant d'idée. L'auteur de cette chronique, ainsi que ses confrères en France et en Angleterre, a caché son nom derrière un sigle („P. dictus magister“). Tout ce qu'on en sait avec certitude, c'est qu'il était notaire de Béla (III), roi de Hongrie. Étant donné la culture française de notre Anonyme, ainsi que son attitude spirituelle conforme à l'esprit de la Renaissance du XIIe siècle, il serait difficile de soutenir l'hypothèse, selon laquelle il aurait puisé directement dans le „Justinus abrégé“, connu sous le nom d'Exordia Scythica. Or, cette compilation n'a été conservée que dans des manuscrits d'origine italienne, il est donc probable qu'elle avait été rédigée en Italie. Cependant, il y a même deux manuscrits dans lesquels les Exordia Scythica figurent à côté des modèles littéraires particulièrement utilisés par notre Anonyme. On y trouve par exemple l'histoire troyenne de Darès le Phrygien. On en pourrait donc conclure que c'était en Italie et non pas en France que notre Anonyme a acquis sa culture littéraire. Il est clair, par conséquent, que la justesse de ces argumentations dépend de la solution d'un autre problème qui doit être posé de la manière suivante: le Notaire anonyme, auteur des *Gesta Hungarorum*, a-t-il connu directement le Justinus abrégé, ou seulement par l'intermédiaire d'une de ses sources principales, les *Gesta Ungarorum* du XIe siècle, qui ne nous ont pas été conservés? Après avoir établi un rapprochement entre les différents textes, l'auteur de notre étude finit par constater que notre Anonyme n'a jamais utilisé en original le Justinus abrégé. Tout ce qu'il doit à ce dernier, il l'a puisé dans sa source principale, composée au XIe siècle, sous le titre de *Gesta Ungarorum*. Ce n'est pas lui, mais le chroniqueur hongrois du XIe siècle qui avait connu et utilisé le Justinus abrégé. On n'a donc aucune raison de révoquer en doute les études faites en France par notre Anonyme, ni même le caractère français de son érudition.

ÉMERIC SZENTPÉTERY: nous offre dans son étude quelques contributions à la méthodologie des recherches sur l'origine et l'histoire de familles paysannes. Récemment des recherches sur l'origine et l'histoire de familles paysannes sont mises en cours en Hongrie aussi. Plusieurs études intéressantes ont parues jusqu'ici dans ce domaine, mais la méthodologie de l'histoire de familles paysannes différant sous bien de rapports de celle de l'histoire des familles nobles, ne s'est pas encore complètement formée. Szentpétery nous fait connaître la méthode, qu'il a employée dans ces recherches sur l'origine et l'histoire de plus de 200 ans d'une famille de serfs habitants la grande propriété foncière de Grassalkovich à Gödöllő. Ensuite, il expose la méthode de l'emploi des registers matricules ecclésiastiques et celle de l'applanissement des difficultés surgies à cause des lacunes et des fausses données. L'auteur, dans ses études prochaines s'occupera encore de l'utilisation d'autres sortes de sources.

LOUIS ELEKES: *La famille de Basaraba.* L'étude des origines de la vie d'État roumain jette une nouvelle lumière sur l'entrelacement de l'évolution historique des peuples Danubiens et, par cela, sur les rapports extrêmement intéressants entre les grandes zones culturelles: l'Orient et l'Occident de l'Europe. De ce point de vue, il faut payer une attention toute spéciale aux relations de famille des premiers princes valaques, descendants directs de Basaraba le Grand.

Le père de Basaraba, Toqtāmir (dont le nom ne fut conservé qu'en une source hongroise et sous la forme latinisée „Thocomerius“) semble avoir été membre de la dynastie des Khans mongols de Kiptchak qui, dans la seconde moitié du XIIIe siècle, ont exercé une profonde influence sur la vie politique des peuples avoisinants. Il s'établit en pays roumain vers la fin du siècle, ce qui peut être considéré (à l'analogie d'une tentative similaire, quoique mal issue, d'un autre chef mongol: Geke en Bulgarie) comme conséquence des luttes intestines éclatées entre le Khan et les adhérents du puissant prince Nuhai.

Basaraba, l'organisateur du premier État roumain et fondateur de la dynastie qui y aura régné pendant trois cents ans, s'accommoda déjà aux coutumes de sa nouvelle patrie. Embrassant le rite oriental il entra en relations amicales et même familiales avec les chefs des peuples Sud-Slaves, surtout des Bulgares. Cependant, il épousa une hongroise, catholique, membre de la famille transylvaine Kökényes-Renold.

Leur fils, le voivode Nicolae Alexandrou, fondateur de l'église orthodoxe de la Valachie et qui, orthodoxe lui-même, protégea les prêtres Sud-Slaves dans son pays, ne demeura point insensible aux influences de la civilisation et de l'église occidentales, sa deuxième épouse étant une propagatrice fervante de la religion catholique. Une de leurs filles, femme du prince serbe Uroš V. se convertit à la religion de sa mère, pendant que l'autre, impératrice de la Bulgarie resta fidèle à l'église orthodoxe. Une troisième fille, née de la première femme, orthodoxe, du voivode Nicolae Alexandrou, épousa la palatin de la Hongrie et fut convertie au catholicisme; elle éleva ses enfants dans cette religion.

Tout ce qui vient d'être dit ne constitue qu'une des preuves en témoignage du thèse que les Roumains du XIVe siècle, se trouvant au „carrefour“ des influences différentes et même antithétiques des grandes zones culturelles de l'Europe, essayèrent de balancer et de synthétiser ces influences. Vers la fin de ce siècle, les relations de la dynastie valaque avec les familles catholiques deviennent plus rares, ce qui fait prévoir l'échec de la tentative d'équilibre et le triomphe final de la religion et de la civilisation orientales.

BERNARD L. KUMOROVITZ: La „cartula sigillata“ de l'époque du roi Coloman. Conformément à la loi II du roi Coloman (1095–1116) c'est de vive voix ou par écrit qu'on peut faire les opérations de prêt entre chrétiens et juifs, selon qu'il s'agit d'un prêt équivalant à 3 pensa ou à une valeur plus grande. Dans le premier cas, la présence des témoins et la prise d'un gage (vadimonium) sont suffisantes, tandis que dans le second il est nécessaire de délivrer un écrit muni de sceau, afin que, en cas d'un procès, non seulement les témoins, mais encore la charte et le sceau puissent attester la vérité. Par contre, lorsqu'il s'agit d'achat et de vente d'effets mobiliers, la loi exige un écrit muni de sceau, dans tous les cas.

Jusqu'à présent, les spécialistes de la diplomatie hongroise, étant donné qu'aucune charte de ce genre ne nous soit conservée, ont adopté un point de vue sceptique vis-à-vis de la loi en question. L'auteur de notre article réussit à démontrer que c'est d'après une charte du comte Martin qu'un des passages de son testament (vers 1140) avait été rédigé, car la structure de ce passage qui désigne même le nom de celui qui l'avait mis en écrit, respecte entièrement la prescription de la loi en question.

L'auteur démontre, en outre, qu'au point de vue juridique le roi Coloman n'a fait que développer les dispositions prises à l'époque de saint Ladislas, tandis qu'au point de vue diplomatique, il a procédé à faire de la „notice“ (type occidental en forme de notes) connue et utilisée à cette époque par les Hongrois, la forme légale des opérations commerciales. La forme ainsi obtenue a servi en même temps de preuve. L'introduction de cette nouveauté a été nécessitée par l'essor rapide de la vie commerciale hongroise de la fin du XIe et du début du XIIe siècle. Quoique son usage n'ait qu'un caractère transitoire, la cartula sigillata représente une étape très importante de l'évolution de l'usage de l'écriture dans la vie juridique hongroise.